

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за Историју

МАСТЕР РАД

Југословенска штампа о кризи капитализма у периоду Велике економске депресије (1929-1934)

Ментор:

др Јелена Рафаиловић

Студент:

Никола Дамљановић

ИС, 17/56

Београд, септембар 2019. године

Садржај

Предговор.....	3
Увод	9
Велика депресија у свету и Краљевини Југославији.....	11
Државна интервенција и покушаји оживљавања економије	17
Криза капитализма из левичарске визуре.....	21
Револуционарна промена као решење кризе.....	22
Социјалистичка „еволуција“	34
Либерални поглед на кризу	40
Питање узрока кризе	46
Либералне критике државног интервенционизма	53
Питање аутархије	62
Прихватање интервенционистичких мера и поглед ка „страним“ моделима	68
Десница и криза капитализма	73
„Домаће“ тржиште	77
Етика и капитализам	81
Случај Призад	86
Закључак.....	92

Предговор

Тематика овог рада одабрана је због важности коју је Велика депресија имала за социоекономска, политичка, али и општа историјска кретања, током „кратког“ двадесетог века. Значај за југословенски простор такође је огроман, узимајући у обзир да се криза преламала са већ структурним проблемима Краљевине Југославије, од којих је неке даље радикализовала. Реч је превасходно о радикализацији „хроничне“ економске кризе, поготово оне аграрне, коју је преливање Велике депресије на југословенску привреду произвело. Деструктивне последице кризе комбиновале су се са политичком нестабилношћу, коју оличава режим монархистичке диктатуре југословенског краља Александра Карађођевића, успостављене исте 1929. године, када свет, превасходно Сједињене Америчке Државе, захвата Велика депресија. Важност Велике депресије по економске, политичке и друштвене процесе, и догађаје, у оквирима Краљевине Југославије, огледа се у превирањима која су захватила целокупно друштво, почетком тридесетих година.

Приликом писања коришћен је појмовни приступ, тачније анализа идеолошких тумачења није пратила хронолошки след догађаја, сем на оним местима где је хронологија играла важну улогу за промену појмовно-идеолошких ставова југословенских аутора. Такво место представља обрт неких аутора либералних тумачења, где се показало да је хронологија немачко-југословенских односа у међуратном периоду посебно, као и промене у геополитичком односу великих европских сила уопштено, допринела промени теоријских и идеолошких ставова

У раду ће бити приказана идеолошка тумачења Велике депресије, кроз пера аутора југословенске интелектуалне сцене, пре свега самих економиста, новинара и ангажованих интелектуалаца. Хронолошки оквир рада је уоквирен периодом од 1929. године, која означава почетак Велике депресије, због краха њујоршке берзе, до 1934. године, која је одабрана као почетак јењавања последица највеће депресије коју је свет до тада видео, мада се њени утицаји могу истраживати све до Другог светског рата.

Приликом анализе примарних извора, тематици је приступљено, поред класичног историографског метода, из перспективе интелектуалне историје. У питању је поглед ширег обима у односу на историју идеја.¹

Нагласак је стављен на избегавање две “ортодоксије“, како их је један од најутицајнијих интелектуалних историчара, Квентин Скинер назвао. У питању су ортодоксија социјалног контекста, која је веома присутна у покретима друштвене историје, поготово у склопу марксистичке историографије, као и ортодоксија аутономије текста, која врши форму текстуалног редукционизма.² Прва ортодоксија место идеја у прошлости своди на социоекономске структуре, док друга, управо супротно првој, занемарује шири друштвени контекст у коме идеје настају, сматрајући текстове мислилаца из којих се идеје анализирају за једини релевантан извор интелектуалне историографије. Основни епистемолошки циљ се састојао у томе да се идејама у прошлости да довољно аутономије, и да се идеје не деконтекстуализују, како се то дешавало у радовима филозофа и историчара идеја. Ортодоксија друштвеног контекста, би на примеру овде присутне тематике, подразумевала објашњење идеолошких тумачења Велике депресије у Краљевини Југославији, искључиво на основу социоекономских, и политичких карактеристика јужнословенског друштва. Тумачење у виду текстуалног редукционизма, би се могло схватити као отклон од увида, које шири контекст може дати, у коме интелектуалне идеје постоје у одређеном друштву, у овом случају југословенском. Интерпретирање целокупног феномена (Велика депресија) би требало свести на оквире искључиво онога што се у југословенској штампи може пронаћи. На тај начин преузете, две Скинерове „ортодоксије“ послужиле су као метод заобилажења поједностављених тумачења. Оба аспекта су се често преплитала, док је негде дат примат текстуалном (појава модерног либерализма, формулације марксизма-лењинизма, економски национализам код десно оријентисаних аутора, контрапросветитељство) а на другим местима је истицан значај економских, друштвених и политичких догађаја међуратног света, који су имала утицај

¹ У питању је историјски концепт „јединица идеја“ Артура Лавцоја, Arthur O. Lovejoy, “*The great chain of being*”, (Harvard:Harvard university press, 1933), 3-10. Прихваћена је много шира, историјска концепција интелектуалне историје, која приступа изучавању идеја у прошлости на један контекстуалистички начин, насупрот схватању, које је присутно у перспективи историје идеја, које идеје у прошлости истражује у потпуности изостављајући шире политичке, друштвене и економске контексте, Richard Whatmore, “*What is intellectual history*”, (Chambridge:Polity, 2015), 14-16.

² Quentin Skinner, “*Meaning and understanding in the history of ideas*”, *History and theory* 8/1969, 3-4,

на идеолошка тумачења Велике депресије. Неке од таквих феномена представљају „ратни дискурс“ у оквирима комунистичког тумачења, утицаји распада Друге интернационале, интелектуалне последице Велике депресије на кризу либералне идеологије, док можда најбоље примере те врсте оличавају радикалне промене тумачења Велимира Бајкића и Ива Белина, поготово након 1933. године.

Рад је, поред предговора и закључка, подељен на четири веће целине. У првој од њих, уводу, укратко су скицирани главни догађаји и процеси везани за избијање Велике депресије у САД, њено ширење по европском континенту, са посебним освртом на последице депресије по економију Краљевине Југославије. Другу целину, чине левичарска тумачења Велике депресије, која су у складу са идеолошко-политичким сукобом тога доба, подељена на комунистичко и социјалистичко/социјалдемократско. Треће поглавље састоји се од либералних интерпретација. Оно се такође дели на два дела, схватања класичног економског либерализма, и новије концепције модерног/социјалног либерализма. Десничарска тумачења заузимају четврто поглавље. У њему су приказане струје десничарских схватања економске проблематике уопште, а поготову концепције економског национализма, примењене на тумачења Велике депресије, као и културно-морални дискурс о економској кризи у Југославији.

Истраживање тумачења Велике депресије извршено је на основу југословенске штампе. Реч је о часописима за економију, политичка дешавања и културу, као што су: „Народно Благостање“, „Нова Европа“, „Пролетер“, „Радничке новине“, „Народна одбрана“, „Привредни преглед“ и дневни лист „Идеје“. Превасходно су изабрани часописи, уместо дневне штампе, због веће количине аналитичких текстова. Одабир левичарске штампе је спроведен на основу партијске подељености, узимајући у обзир да су „Пролетер“ и „Радничке новине“ били гласила Комунистичке и Социјалистичке партије Југославије. Ту би се требао посебно осврнути на „Пролетер“, као лист Комунистичке партије која је у међуратном периоду функционисала илегално и на маргини политичког живота Краљевине Југославије, да би токовима историјских кретања након Другог светског рата створила социјалистичку Југославију. Управо због те чињенице, каснијег значаја партије, текстови на страницама „Пролетера“ имали су велику вредност за веће разумевање економске проблематике самих југословенских комуниста. За либерални дискурс одабрана су два листа, „Народно благостање“ и „Нова Европа“. Њихов значај за ову тему огледа се у текстовима веома високе економске софистицираности и аналитичности, које су између осталих, писали

економски теоретичари, Иво Белин и Велимир Бајкић. Чланци двојце наведених аутора су се показали посебно илустративним, када је стање либерализма у међуратној Југославији у питању, као и на питањима повлачења либерлизма пред налетом другачијих економских концепција. „Привредни преглед“ и „Народна одбрана“, часописи одабрани за десничарске дискурсе, узети су за анализу идеолошких тумачења превасходно због постојања концепција економског национализма који су на њиховим страницама присутни. У питању су идеолошко-политичке концепције, које су слабије присутне у изучавањима српске историографије, што поготово важи за „Народну одбрану“, где је обично поклањана много већа пажња политичким и културолошким становиштима њених аутора. Једну од потешкоћа, која је настала код анализе примарних извора, представљало је непостојање потписаних чланака, поготово за текстове левичарског дискурса. Друга се манифестовала у великој „анонимности“ неких од постојећих аутора, за које није било присутних информација које би додатно расветлиле њихово идеолошко деловање, што се на крају морало чини тумачењем идеолошких ставова искључиво на основу њихових текстова. Малобројност истраживања таквог типа у оквирима југословенске, као и српске историографије, утицало је на проблематику утврђивања додатних информација, у вези одређених аутора.

Узимајући у обзир да су тумачени идеолошки наративи о економском феномену, било је потребно детаљније се упознати са литературом из економске историје. За разумевање саме Велике депресије, од највеће користи била је литература из иностранства, где се посебно истиче монографија Роберта Мекелвина, под називом *The Great Depression: America 1929-1941*.³ Страна литература је преовлада, због мањег броја чланака и монографија, посвећених изучавању економске историје на српском језику, што како је Весна Алексић запазила, представља дуготрајнији положај економске тематике, у оквирима српске историографије.⁴

³ Истичу се још две Мекелвинове књиге, уз још пар монографија иностраних историчара, MecElavine, Robert. *Enciclopedia of the Great depression*, I New York, 2004, MecElavine, Robert. *Great depression*, II New York, 2004, edited by Balderston, Theo, *The world economy and national economies in interwar slump*, New York: Palgrave Macmillan, 2003, Overly, R. J., *The nazy economic recovery 1932-1938*, Cambridge: Cambridge university press, 2012,

⁴ В. Алексић, „Андреј Митровић о важности изучавања економске историје“, Годишњак за друштвену историју, 2013/2, 69-76.

Управо је монографија споменуте ауторке, Весне Алексић, *Сједињене Америчке Државе и велика светска економска криза 1929 – 1939*, представљала једину доступну књигу о Великој депресији у САД, написану од стране историчара са српског говорног подручја.

Поред слабијег присуства радова из сфере економске историје, они приступи, који су се бавили феноменом Велике депресије, у већини случајева су то радили из марксистичке визуре, док су другачији теоријски приступи малобројни.⁵ Разумевање економске историје европског континента остварено је уз помоћ свеобухватне књиге Ивана Беренда, *„Економска историја Европе у 20. веку“*.

Класично дело југословенске, марксистичке историографије *„Историја Југославије 1918-1988 књига I“* Бранка Петрановића, давало је општи оквир међуратног периода југословенске историје.

Тај аспект је допуњаван делима другачије методолошке и теоријске концепције каква представљају *„Историја Југославије у 20. Веку“* и *„Социјална историје Србије 1815-1841“* Мари Жанин Чалић, која проблематици приступа из визуре теорије модернизације. Уз већ наведена, коришћена су друга дела која су покривала политичке, социјалне и културне феномене.⁶

Због интердисциплинарног карактера, коју је тематика овог рада носила са собом, у писању се тежило укључивању што разноврсније литературе, из домена политикологије, политичке филозофије и историје економске мисли. За те области као незаобилазна се показала књига *„Политичке идеологије“* Ендруа Хејвуда, која је била пресудна за неке од политиколошких концепција коришћених у раду, сличан статус, али у мањој мери примењено, имало је и дело Марвина Перија, *„Интекетуална историја“*.

⁵ Винавер, Вук. *Светска економска криза у подунављу и немачки продор 1929-1934*. Београд: Институт за савремену историју, 1987, Ђуровић, Смиљана. *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941*, Београд: Институт за савремену историју, 1986, Вучо, Никола. *Аграрна криза у Југославији 1930 – 1934*. Београд: Просвета, 1968, док би другачије, малобројније приступе, представљала једина монографија о Великој депресији у САД, присутна у српској историографији, Алексић, Весна. *Сједињене Америчке Државе и велика светска економска криза 1929 – 1939*, Београд: Стубови културе, 2010.

⁶ Димић, Љубодраг и други. *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2005, Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије I*, Београд: Стубови културе, 1996

За области историје економских идеја, у оквирима европске и светске историје, веома је користило дело *Историја економских идеја* „Агнара Сандмуа. Подједнако релевантна, када је југословенски контекст у питању, јесте књига Обрена Благојевића, под насловом „*Економска мисао у Србији до Другог светског рата*“. Поред овде две, у раду су присутне многе друге монографије, које су допринеле бољем разумевању већ истакнутог интердисциплинарног карактера тематике о којој је реч.⁷ На крају би требало истаћи пар значајних дела, која су се показала као изузетно важна за разумевање историје економских идеја.⁸

Обим и капацитети овог рада су условљени одабраним изворима, док се претпоставља да би детаљније истраживање обимно присутне дневне штампе, као и дела економиста, политичара и интелектуалаца, која су превазилазила капацитете овог рада, дала бољу и свеобухватнију слику тумачења и сагледавања највеће економске кризе у светској историји на просторима прве југословенске државе.

⁷ За левичарске идеологије то је било класично дело, Колаковски, Лешек. *Главни токови марксизма II*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1983, либерализам је детаљније упознат кроз, Wall, Steven. *The Cambridge companion to liberalism*, Cambridge: Cambridge university press, 2015, Freedman, Michael. *Ideologies and political theory: A conceptual approach*, Oxford: Clarendon press, 1996, десничарски дискурси су конципирани углавном на основу чланака, Pryke, Sam. *Economic nationalism: Theory, History and Prospects*, Global policy 3/2012, Levi-Faur, David. *Economic nationalism: from Friedrich List to Robert Reich*, Review of International studies, 3/1997, Berend, Ivan. *The failure of Economic Nationalism. Central and Eastern Europe Before World War II*, Revue économique 51/2000

⁸ Јакшић, Миомир и Пејић Лазар, *Развој економске мисли*, Београд: Економски факултет, 2001, Keynes, John Maynard. *Esseys in Persuasion*, New York: W.W. Norton & Company, Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Routledge, 2003

Увод

У складу са тематиком овог рада, уводно поглавље у уопштеним цртама описује узроке и последице Велике економске депресије. Поред главних манифестација кризе у САД и највећим европским привредама, приказан је утицај Велике депресије на економско стање југословенске економије. Истакнути су најважнији феномени, банкарски и финансијски слом, дужнички проблеми, незапосленост, картелисање у индустрији као и реакција на кризу у виду државног интервенционизма. Пре описа кризе у САД, Европи и Југославији, наглашен је историографски значај изучавања феномена Велике депресије, и наведене су неке од главних теоријских парадигми, које служе као полазишта за тумачење исте.

Велика економска депресија (1929-1934) представља један од кључних догађаја економске историје, поготову историје капиталистичког привредног система. Њен утицај је међутим од круцијалне важности и за историографију, због последица, које је имала, поред економског, и на политички, социјални и културни развитак у међуратном периоду.

Један од најутицајнијих енглеских историчара, Ерик Хобсбом, сликовито оцртава утицај и значај Велике депресије, када наводи како би без њене појаве било практично немогуће замислити, долазак на историјску позорницу личности као што су Вудро Вилсон или Адолф Хитлер, без којих је немогуће замислити историју 20. века.⁹ Велика економска криза је у последњој деценији враћена у жижу расправа највећих светских економиста и историчара, управо због избијања онога што је по узору на Велику депресију названо Велика рецесија из 2008. године.

Оно што је довело до настанка Велике економске депресије, тј. њени узроци, представља једно од најкомпликованијих и најконтроверзнијих питања економске историје и економске науке уопште. Корен проблематичности, дефинисања узрока кризе, проналази се пре свега у различитим економским, социјалним и филозофским ставовима теоретичара који се тиме баве, како то наводи један од највећих познавалаца саме кризе, историчар Роберт Мекелвин¹⁰.

⁹ Ерик Хобсбом, *Доба екстрема. Историја кратког двадесетог века 1914-1991*, (Београд: Дерета, 2002), 86.

¹⁰ “Robert Mcelavine”, *Enciclopedia of the Great depression*, I (New York, 2004)

Из тих разлога би требало навести две главне интерпретације,назване ортодоксним, по економским школама из којих потичу, које су поред низа осталих (хетеродоксних) опстале као најприсутније до данашњих дана. Једна је кејнзијанска, названа по једном од највећих економских мислилаца Џону Мејнарду Кејнзу. Њени главни постулати у упрошћеном смислу указују на недовољну потрошњу добара и услуга, и акценат стављају на улогу владе, тачније државе у креирању нове куповне моћи.¹¹

Друго доминантно тумачење створено је у радовима Милтона Фридмана и његових следбеника, такође једног од утицајнијих економиста 20.века. Фридманово виђење је у складу са његовом теоријом названо монетаристичким, и кључну улогу у настанку и продубљивању кризе придаје новчаним приходима, док се као оруђе за излаз из кризе истиче контролисана монетарна експанзија. Тиме се Фридман у економској политици директно супротстављао Кејнзовим идејама, где је насупрот државне интервенције постављао либералније економске политике слободног тржишта, као саморегулационог фактора.¹²

Можда најприсутнија интерпретација, која одудара од горе наведених парадигми, јесте она коју износе марксистички оријентисани историчари и економисти. Она полази од склоности капиталистичког система ка кризним циклусима, што заступнике таквих тумачења, даље наводи да узроке проналазе у структури капитализма и класичних теорија политичке економије.¹³

Неки аутори, узроке виде у међуратном периоду, поготово у процесима које је започео Први светски рат. Један од таквих је историчар Нил Фергусон, који корене кризе уочава у глобаној економској дислокацији, кризи у пољопривредном сектору и осталим факторима проузрокованим резултатима Првог светског рата.¹⁴Први светски рат се види као преломна тачка раста либералне економије 19. века. Стабилни процеси који су се пре свега у европској и америчкој економији одвијали до тада, као што су: економски раст, скоро универзално распрострањен валутни систем и раст

¹¹ Агнар Сандму, *Историја економских идеја*, (Београд:Службени гласник, 2013),310-315.

¹² Исто, 374-375.

¹³ Ерик Хобсбом, *Доба екстрема.Историја кратког двадесетог века 1914-1991*, (Београд:Дерета,2002),100-107.

¹⁴ Нил Фергусон, *”Успон новца- Финансијска историја света”*, (Београд: Плато, 2010), 159-160.

глобализације, прекинути су насилно догађајем глобаних последица какав је био Први светски рат.¹⁵

Други као Роберт Мекелвин, који је наклоњенији кејнзијанској интерпретацији, за разлику од Фергусона који је ближи монетаристичкој, такође истичу да берзански крах није могао да изазове кризу већ да је био један од симптома исте. Мекелвин истиче новија статистичка истраживања, која показују да је депресија делом проузрокована падом у аутономној конзумацији, а као главне разлоге одсуства конзумације истиче неједнаку прераспodelу богатства током 20 – тих година.¹⁶ На тај начин, Фергусоново и Мекелвиново тумачење, представљају историографске варијанте монетаристичке и кејнзијанске интерпретације Велике депресије, тачније она су историографска преузимања две доминанте економске парадигме, којима би се требало објаснити Велика депресија.

Велика депресија у свету и Краљевини Југославији

Дуго се у областима економије и историографије као почетак, често и узрок кризе наводио 29. октобар 1929. године, познат касније и као Црни уторак. Тога дана дошло је до највећег берзанског слома у историји. Показано је, да је привредна експанзија у САД престала још у јулу 1929. године, док су цене акција највиши ниво достигле 19. октобра, исте године, након чега су почеле драматично да падају, десет дана пре Црног уторка.¹⁷

Узимајући у обзир, данашње мишљење, да је Црни уторак један од првих испољавања симптома велике кризе, која ће након тога наступити, овде би требало укратко описати развитак саме кризе у оквирима Сједињених Америчких Држава, на

¹⁵ Stephen Broadbery, Kevin H.O'Rourke, "The Cambridge economic history of modern Europe, volume: 1870 to present", (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 157

¹⁶ Robert Mcelavine, *The Great Depression: America 1929-1941* (New York: Three Rivers Press, 1984), 127-131.

¹⁷ Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и велика економска криза 1929-1939*, (Београд: Стубови културе, 2010), 155.

шта упућује чињеница да је у тој држави криза отпочела и одатле се прелила на остатак света, укључујући и Краљевину Југославију.

Председник САД у време почетне фазе Велике Депресије био је Херберт Хувер, члан Републиканске странке. Он је заузео становиште коришћења државне интервенције у сврхе подстицања добровољне кооперације у оквирима приватног сектора. Пре таквог покушаја, подизања оптимизма и вере у опоравак, сама влада САД је нанела својој економији један велики ударац, када је 1930. године донет чувени Hawley-Smoot Tariff Act. Суштина тог законодавног акта се састојала у подизању царина на стране производе, што је представљало нелиберлну промену ка протекционистичким политикама САД, али је у условима Велике Депресије, након што су остале државе реаговале истом мером, допринело драстичном погоршању саме кризе.¹⁸

Најтежи период кризе у САД представља период од 1930. до 1933. године, када је земљу потресао талас гашења банака, што је америчку економију довело до ивице пропасти. Пропадање банака, кулминирало је 1933. године, проглашењем „празника банака“ (време када банке не раде радним данима) чему је након Мичигена, приступила већина савезних држава, што је исте године практично проузроковало парализу целокупног банкарског сектора САД, уз огромно повећање незапослености.¹⁹

Главна социјална последица кризе, по којој је симболично опстала у култури сећања, јесте астрономски повећана незапосленост. Од једва преко три процента, из 1929. године, незапосленост је скочила на 24,5 % 1933. године, док се наредне попела на 26,7 %.²⁰ Криза је погодила сваки део америчке привреде. Сваки сектор је долазио под удар депресије, цене, увоз и индустријска производња су константо опадали.²¹

Израз из кризе је почињао да се назире доласком на власт Френклина Делано Рузвелта, 1933. године. Он је промовисао политику New Deal-а која се заснивала на државној интервенцији у економији, путем извођења јавних радова о трошку државе, давања повољних кредита фармерима и банкарима, контролу цена итд.²²

¹⁸ Robert Meehlavine, *The Great Depression: America 1929-1941*(New York: Three Rivers Press, 1984), 178-179.

¹⁹ Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и велика економска криза 1929-1939*, (Београд: Стубови културе, 2010), 169-170.

²⁰ Исто, 172-173.

²¹ Robert Meehlavine, *The Great Depression: America 1929-1941*(New York: Three Rivers Press, 1984), 180.

²² Исто, 411-412.

Депресија се веома брзо прелила са америчког на европски континент. Снажно је захватила Вајмарску Немачку и Велику Британију, али поред њих у каснијим годинама и већину европских економија. Године 1931. дошло је до великог заоштравања банкарске кризе у Европи када је у Бечу једна од највећих банака (Kreditanstalt) једва преживела затварање, само уз помоћ бечке владе и других аустријских банака. То је покренуло ланчану банкарску кризу, која је у великој мери у то време захватила и Немачку, где су политичке прилике биле већ радикализоване, порастом популарности националсоцијалиста. Вајмарска Немачка је била преоптерећена политичким и економским теретима, Версајским уговором, социоекономским последицама Првог светског рата, од којих су најважнија репарациона плаћања. Сви ти фактори су до крајњих граница интензивирани, поготову након 1931. године, као последице Велике депресије на немачку економију. Као посебно разарајуће су се истакли међународни планови за исплату репарација и међународна дуговања, пре свега Сједињеним Америчким Државама.²³

Септембра 1931. године међународна криза се додатно продубила када је услед проблема везаних за вредност фунте, Велика Британија напустила златни стандард. То је довело до даљег пада цена, увоза и индустријске производње.²⁴ Криза је веома снажно погодила Британију. Годину дана након повлачења златног стандарда, Велика Британија до тада симбол и оличење слободне, тржишне економије, прешла је на протекционистичку економску политику, што је Акт о увозним царинама легализовао.²⁵

Француска је од већих европских земаља, а уједно и светских сила тога доба, одударала по манифестацијама депресије, које су биле присутне унутар њене привреде. Економија Треће републике је релативно касно доживела интензивније периоде депресије, већина аутора почетак Велике депресије у Француској смешта у 1931. годину. Многа објашњења су изнета за такав развој ствари, одговори су се често тражили у доменима монетарне и фискалне политике. Један аспект француске специфичности је било одливање злата у Француску, што неки аутори објашњавају

²³ Albrecht Ritschl, "Dancing on a volcano: The economic recovery and collapse of Weimar Germany, 1924-1933", *The world economy and national economies in interwar slump*, edited by Theo Balderston, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 135-137.

²⁴ Ерик Хобсбом, *Доба екстрема. Историја кратког двадесетог века 1914-1991*, (Београд: Дерета, 2002) 179-180.

²⁵ Иван Т. Беренд, „Економска историја Европе у 20. веку“, (Београд: Архипелаг, 2009), 80.

несвесном политиком, неразумевања ефикасности фискалне, насупрот монетарне политике.²⁶

У време настајања и напредовања Велике депресије, крајем 1929. и почетком 1930. године Краљевина Југославија је већ годину дана проживљавала налете политичке нестабилности. Након убиства Павла Радића, Ђуре Басаричека и Стјепана Радића 20. јуна 1928. године, краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара 1929. године, заједно са одређеним делом политичке и економске елите, одлучио да заведе диктатуру, суспендује устав, промени име државе (пре тога СХС), уведе нову административну поделу на бановине, распусти парламент и почне са спровођењем новог идеолошког обрасца, идеје интегралног југословенства.²⁷

Увођење диктатуре, као и период њеног трајања, готово се у потпуности поклапају са трајањем Велике депресије у Краљевини Југославији. Њивих однос се веома добро може сагледати на дипломатском нивоу. На примеру монарховог ослањања на државе са великом количином уложеног капитала у Краљевину Југославију, као што су Француска и Чехословачка. Још непосреднији пример представља француско-енглески сукоб око давања и услова коришћења стабилизационог зајма Југославији, где је слабост Велике Британије управо услед последица Велике депресије утицала да победу на том плану однесе Француска, која је са друге стране трпела слабије ударе изазване кризом.²⁸ Како тема овог раде није Шестојануарска диктатура него Велика депресија, у наредним редовима ће бити више речи о економским аспектима, који су се у неким случајевима нужно поклапали са политиком саме диктатуре.

Економска криза која је потресала свет од краја 1929. године у Краљевини Југославији се у пуном обиму остварила 30-тих година. Главни разлог за то је што је криза потекла из високо индустријализованих и капиталом богатих земаља (САД, Велика Британија итд.) док је социјално-економска структура југословенског друштва почивала на аграрном типу производње.

Многе индустријализоване, европске државе су због пада цена жита, прибегле аграрном протекционизму, што је онемогућавало извоз пољопривредних производа

²⁶ Pierre Villa, "France in the Depression of the early 1930s", The world economy and national economies in interwar slump, edited by Theo Balderston, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 83-84.

²⁷ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд:Клио, 2013), 144-145.

²⁸ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988 I.Шестојануарска диктатура*, (Нолит, 1988), датум приступа 18.8.2018, http://www.znaci.net/00001/93_6.pdf

аграрних држава.²⁹ Велика депресија је већи утицај у Краљевини Југославији испољила тек средином 1930. године, пар месеци након берзанског краха у Њујорку.³⁰

У складу са социјалном структуром југословенске државе, криза је најтеже погодила сеоско становништво, док је занатски сектор био у мало бољем положају. Многи земљорадници су покушавали да кредитима надоместе недостатак прихода, што је довело до све већег задуживања код великог дела сеоског становништва. Почетком 30-тих година, прецизније до 1933. године, мало више од 4 милиона, тј. 41 % сеоског становништва је било задужено.³¹ Опадање прихода у аграру је утицало на креирање кризе недовољне потрошње и маказа цена.³² Уједно су ниске цене пољопривредних производа и све веће задуживање сељаштва довеле до опадања могућности за продају занатских производа, а затим су следила опадања у производњи и запослености у индустрији. Због алармантог стања, у коме се задужено сељаштво налазило, донешен је 1932. године закон о заштити пољопривредника, чиме се исплата дугова одлагала.³³

Банкарска криза није могла да заобиђе ни југословенску државу, без обзира на више него оскудне залихе капитала које је она поседовала. Неке од слабости југословенске економије које су биле евиденте од самог оснивања државе, дошле су до изражаја, од којих је управо хронични недостатак капитала била једна од њих. Дошло је до повлачења капитала из земље, што је довело многе ситне предузетнике који су опстајали на основу страних финансијера у веома тежак положај. Последице таквог развоја кризе, на свим пољима домаће а и светске привреде, довеле су до слома банкарског система Краљевине Југославије.

Лоше стање европске привреде довело је већину финансијских институција Југославије у критичан положај, укључујући и Народну банку Југославије.³⁴ Финансијско стање је додатно отежано када се прешло на златни стандард, у периоду када је Велика Британија одустала од њега, јер је то подрзумевало узимање великог страног зајма. Отежавајући фактор било је и доношење Хуверовог мораторијума на

²⁹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Клио, 2013), 147.

³⁰ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, (Београд: Клио, 2004), 332.

³¹ Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918 – 1941 године*, (Београд: Висока школа политичких наука, 1961), 88.

³² Мијо Марковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, (Загреб: Накладни завод Хрватске, 1950), 52-56.

³³ Исто, 60.

³⁴ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, (Београд: Клио, 2004), 336-337.

потраживања за репарацијама, чиме је Краљевина Југославија изгубила део прихода који јој је следио на основу Версајског споразума. Криза банкарског сектора достигла је нове висине када је наступило даље смањивање кредита, повећање камата и заоштравања начина исплате. Слом финансијског капитала кулминирао је у виду државног сектора који је растао, док држава није стекла моноп на изворе кредита и извозне трговине.³⁵

У току 1931. и 1932. године вредност динара је драстично опадала, при крају 1932. и до 30%. Пад вредности валуте је даље погоршавао већ аларманто стање југословенске привреде, што је утицало и на трговинске односе и могућности југословенске државе.³⁶ Једна од последица кризе у трговинском сектору налазила се у спољотрговинском билансу, где је на почетку кризе опала вредност извоза, али не и увоза. Увоз се смањивао тек као резултат пада куповне моћи (добрим делом због пада вредности динара), већине становништва, коју су тада чинили слободни сељаци.

Заоштравање кризе је настављено, поготову у њеном нехуманијем виду, порасту незапослености. Незапосленост као највећи социјални проблем, иако није била ни у ком случају неприсутна и пре 1929. године, за време кризе достиже забрињавајуће висок ниво. Многи истраживачи се слажу да је тешко утврдити проценат незапослених, пре свега због непостојања адекватних и прецизних статистичких истраживања. Па тако Вук Винавер наводи да је крајем 1932. године незапосленост међу радничком класом износила око 32 000 људи. Док за исти период Мари-Жанин Чалић наводи квоту незапослености од 25 %. Између 1930 и 1933. године раст радно способних се повећао за 34% а број радних места се смањио за више од половине.³⁷

Сергије Димитријевић износи податке о незапослености радничке класе. Након констатације, како се незапосленост након 1931. године експоненцијално повећавала, за године депресије у Југославији, наводи пораст незапослених радника, са 19 % на 35, односно 37 % за године 1935. и 1936.³⁸

³⁵ Мијо Марковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, (Загреб: Накладни завод Хрватске, 1950), 64-65.

³⁶ Вук Винавер. Светска економска криза у Подунављу и немачки продор 1929-1934.(Београд:Институт за савремену историју, 1987), 160-162.

³⁷ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, (Београд: Клио,2004), 352.

³⁸ Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918 – 1941 године*, (Београд: Висока школа политичких наука, 1961), 95-97.

Државна интервенција и покушаји оживљавања економије

Главни механизам коме су државе прибегавале када је проналажење решења за излазак из кризе у питању, био је неки облик државне интервенције. У сличном правцу су се запутиле многе европске државе, без директног опонашања америчког модела, него више следећи класичне методе протекционистичке и интервенционистичке економске политике, супротстављене политикама слободног тржишта и конкуренције.³⁹

Делом као рекција на деловање великих светских и европских сила, економских кретања у Европи и тешке ситуације коју је сама криза уз политичку диктатуру наметала, и Краљевина Југославија је своју економску политику покренула у истом правцу. Пошто је Краљевину Југославију касније него САД и европске државе погодила Велика депресија, касније је и сама привреда почела да се опоравља, углавном у другој половини 30-тих година. Година 1935. била је прекретница у том погледу, с обзиром на то да је тада на чело владе дошао Милан Стојадиновић, бивши министар финансија и вођа Југословенске радикалне заједнице.

Стојадиновић је једним делом доведен на чело владе ради решавања такозваног „хрватског питања“ али је један од пресудних чинилаца представљало и велико познавање и искуство економске проблематике којом се успешно бавио на позицији министра финансија.

Стојадиновићева влада је формулисала економску политику која је носила назив: „*нова економска политика*“. Она је обухватала интервенцију у привреди, што је на практичном плану представљало умерену дефлациону политику, обезбеђивање пољопривредних производа и стабилизацију пољопривредног прихода, подстицање индустрије уз помоћ умерених заштитних царина, поправљање трговинског биланса, индустријско-привредну аутархију као и интензивирање производње наоружања.⁴⁰

Бранко Петрановић истиче да је стварање државно-капиталистичке економске структуре главни резултат државне интервенције у економском сектору. Узроке интервенције види не само у проблемима које је генерисала економска криза, већ и у

³⁹ Иван Т. Беренд, „*Економска историја Европе у 20. веку*“, (Београд: Архипелаг, 2009), 76-79.

⁴⁰ Мари-Жанин Чалић, „*Социјална историја Србије 1815-1941*“, (Београд: Клио, 2004), 383.

политичким разлозима, као што су јачање личне, ауторитарне власти Милана Стојадиновића и тежњи ка још већој централизацији политичког система.⁴¹ Тиме се ближе осветљава политички аспект државне интервенције у привреди, чији узроци нису чисто економске природе, него своје корене имају и у државним, политичким па и националним проблемима који су погађали прву југословенску државу.

Као у многим другим земљама, које су пошле путем интервенционизма, Краљевина Југославија је као једну од главних полуга у том смеру користила јавне радове, као средство које је требало да генерише пораст запослености, поготову у складу са тада све популарнијом антицикличном теоријом Џона Мајнарда Кејнза. Програм јавне изградње требала је да покрене „*Уредба о финансирању великих јавних радова у сврху оживљења народне привреде, сузбијања незапослености и унапређења туризма*“ донета 1935. године.⁴²

Тако велики пројекат требало је финансирати пре свега домаћим и страним кредитима, који би били покривени државним обвезницама. Мере јавних радова биле су делом у служби наоружавања земље, које је Стојадиновић подстицао, што је било узроковано све агресивнијим наступањем одређених еворпских сила, пре свега нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Ту би се могла истаћи економска истраживања привредног, пре свега трговинског продора Трећег Рајха на тржишта земаља Балкана. Новија изучавања националсоцијалистичке економије су показала, да су балканске државе 1935. године куповале 6.9 % свог увоза из Немачке. Док се та цифра попела на 11% три године касније, када је Трећи Рајх још агресивније наступао на европској политичкој сцени.⁴³

Низ интервенционистичких мера искоришћен је и у аграрном сектору, са циљем побољшања животног стандарда сељачког становништва, економски девастираног потресима које је изазвала депресија. Септембра 1936. године Стојадиновићева влада је донела „*Уредбу о ликвидацији земљорадничких дугова*“ чиме је отписано 50% главице земљорадничких дуговања, земљорадницима је омогућено узимање нових зајмова,

⁴¹ Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988 I. Улога државе у привреди, (Нолит, 1988), датум приступа 25.8.2018, http://www.znaci.net/00001/93_9.pdf, слична схватања о креирању система државног капитализма са Петрановићем дели Мијо Марковић, Мијо Марковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, (Загреб: Накладни завод Хрватске, 1950), 49-50.

⁴² Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, (Београд: Клио, 2004), 384.

⁴³ R. J. Overy, „*The nazy economic recovery 1932-1938*“, (Cambridge: Cambridge university press, 2012), 30.

повећане су цене пољопривредних производа, побољшавао се извоз аграрних производа и подстицало се коришћење најсавременијих агрономских технологија.⁴⁴

Поред разарајућих утицаја кризе, ситуација у аграру постајала је алармантна, када је држава излаз видела у формирању ПРИЗАДА (привилеговано извозно друштво) које је требало да купује, продаје и извози пољопривредне производе.⁴⁵ ПРИЗАД је основан 1930 .године и влада му је доделила 50 милиона динара из буџета за 1930/1931. годину.⁴⁶ Неки од главних циљева првобитне интервенције били су спречавање даљег пада цена пољопривредних производа, као и потискивање страних извозника. Почетни пројекат није изнео жељене резултате. Цене су и даље падале, па је донет посебан закон 27. априла 1931. године којим је уведен државни извозни монопол за пшеницу, раж и брашно, поред тога су прописане и обавезне цене а држава је допринела са 150 милиона динара.⁴⁷

Када је индустријски сектор у питању, поред јавних радова једно од главних мера државног уплитања у економију постигао се путем формирања монопола и великих државних предузећа. Једна од главних индустријских грана где је дошло до велике концентрације била је дрвна индустрија. Оснивањем државног предузећа под називом ШИПАД (Шумско индустријско предузеће Добрљин-Дрвар) југословенска држава је обављала око 25% извоза југословенске дрвне грађе.⁴⁸

Истакнуто је, да се новоуспостављени систем државно-капиталистичке привреде допуњавао системом државног капитала. Наводи се како су државне банке и привилеговане новчане установе, као што су биле Народна банка, Државна хипотекарна банка, Поштанска штедионица и Привилегована аграрна банка држале највећи капитал у земљи, и самим тим представљале највећег финансијера, са кредитним могућностима које су ишле до 8 милијарди динара.⁴⁹

⁴⁴ Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988 I. Улога државе у привреди, (Нолит, 1988), датум приступа 26.8.2018, http://www.znaci.net/00001/93_9.pdf

⁴⁵ Исто, http://www.znaci.net/00001/93_9.pdf

⁴⁶ Смиљана Ђуровић, „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941“, (Београд: Институт за савремену историју, 1986), 138.

⁴⁷ Исто, 138.

⁴⁸ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, (Београд: Клио, 2004), 388.

⁴⁹ Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988 I. Улога државе у привреди, (Нолит, 1988), датум приступа 26.8.2018, http://www.znaci.net/00001/93_9.pdf

Једна од реакција владајућих слојева била је усмерена ка концентрацији у индустрији. Ако се под појмом картела схвати: „*договор јавних и приватних предузећа у вези са производњом и продајом, који искључује механизам конкуренције*“⁵⁰ може се уочити велика распрострањеност картела у југословенској економији и друштву током Велике депресије. Сврха картелисања у индустрији се изводила из жеље за заустављањем пада цена.

Формирању картела су углавном тежила она предузећа у којима је била присутна велика количина капитала. Поготову у оним гранама и предузећима у којима је већина акцијског капитала долазила из иностранства.

Овакви ефекти картелисања југословенске индустрије, у условима галопирајуће кризе довели су до сукоба између индустријалаца и политичког врха који су прећутно подржавали стварање монопола са једне, и практично свих и нижих слојева сељаштва и радништва са друге стране.⁵¹

Индустријалци су критиковали државну политику, истичући да се државна предузећа користе недопуштеним методама и на тај начин заобилазе правила слободне и правичне тржишне конкуренције. Истицана су страховања како ће ако се таква политика настави либерални систем урушити. Описивајући интересе крупног капитала који су на овај начин износили своју одбрану и бригу од државне интервенције, Мари-Жанин Чалић акценутје како сама интервенција уопште није циљала на поткопавање либералног привредног поретка, већ великом програму наоружавања.⁵²

Резултати решавања кризе државном интервенцијом нису достигли жељене резултате. Један део проблема се налази у структурним мањкавостима југословенске економије (превасходно аграрна земља, недостатак капитала, регионалне разлике) које је криза само заострила до крајњих граница, од којих је већина постојала и пре 1929. године. Са друге стране, у неким сегментима привреде, интервенционистичка политика је уродила плодом, и побољшала веома тешку ситуацију, али је даљи прогрес колико год мали био, заустављен оним догађајима који ће се претворити у Други светски рат. Пројектоване мере подизања запослености су свакако изостале. Један од највећих резултата, које је политика државне интервенције остварила, био је запошљавање око

⁵⁰ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, (Београд: Клио, 2004), 340.

⁵¹ Исто, 345.

⁵² Исто, 390.

162 000 радника, између 1935. и 1939. године у оквиру програма оживљавања конјуктуре интервенционистичким мерама.⁵³

Криза капитализма из левичарске визуре

Под појмом левичарских дискурса конципирани су наративи који припадају радикалнијим левичарским идеологијама, које своје корене вуку из марксистички усмереног социјализма и социјалдемократије. Наративи о кризи капитализма током међуратног периода анализирани су одвојено као комунистички и социјалдемократски/социјалистички, како би се истакле идеолошке разлике, које су условиле одређене типове тумачења кризе.⁵⁴ Левичарски дискурс о Великој депресији у Краљевини Југославији сагледан је одвојено и подељен на два дискурзивна тока. То је уобличено према странкама које су га заступале, Комунистичком и Социјалистичком партијом Југославије.

Приказане су основне одлике сваког од левичарских наратива засебно. Комунистички се одликовао монолитношћу када су узроци Велике депресије у питању. Тачније, криза се интерпретирала искључиво као продукт контрадикција самог капиталистичког система, а једини начин за превазилажење таквог стања, се видео кроз револуцију, предвођену монолитном, авангардном, комунистичком партијом. Једну од главних карактеристика је представљао и ратни дискурс, који се своди на описивање онога што се перципира као планирани империјализам, западних, капиталистичких земаља усмерен према СССР-у.

Покушај идеолошке дискредитације социјалиста, појмом „социјалфашизма“, такође заузима важан део комунистичког тумачења кризе. Представљено је и комунистичко схватање проблема незапослености, изазване кризом, што је чинило

⁵³ Исто, 385.

⁵⁴ Таква врста поделе је у складу са идеолошко-политичким разилажењима комуниста и социјалдемократа тога доба. Њено обличе представљају два различита виђења превазилажења капиталистичког система, револуционарни комунистички и реформистички социјалдемократски приступ, Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, (Београд: Институт за савремену историју, 1979), 325.

битан део наратива о коме је овде реч. Проналазе се и величања економске политике совјетске државе, као „једине државе без кризе“.

Социјалистичко тумачење Велике депресије се, када је узрок кризе у питању, не разликује много од комунистичког. Капитализам се описује као систем склон кризним циклусима и нешто што је неопходно превазићи. Управо се на том месту они разликују. Главна одлика социјалистичког дискурса се проналази у његовом „еволуционистичком“ усмерењу, тежњи ка демократском превазилажењу перципираних контрадикција капиталистичког система, насупрот револуционарној опцији комуниста.

Револуционарна промена као решење кризе

Један од најзначајнијих левичарских дискурса о кризи капитализма 30-тих година био је онај комунистички. Пре свега, у међународним оквирима, као најагресивнија и најприсутнија алтернатива либерално-капиталистичком поретку, поготову након Октобарске револуције из 1917. године. Такав значај комунистички дискурс имао је и на просторима Краљевине Југославије, због каснијих историјских збивања која су кулминирала у формирању социјалистичке Југославије, управо по моделу који је формулисала КПЈ (Комунистичка партија Југославије). Иако је сама партија у периоду о коме је овде реч била забрањена и тајно деловала у иностранству, практично десеткована, њене формулације имају велики значај за идеолошка схватања којима ће се касније приклонити велики део југословенског становништва.⁵⁵

КПЈ је била партија која је заговарала друштвено-економско уређење које би почивало на марксистичко-лењинистичким основама. Како је то амерички политиколог Ендрју Хејвуд формулисао, лењинистичка теорија подразумева „постојање монополистичке партије која је једина одговорна за артикулисање интереса пролетаријата и вођење револуције ка њеном крајњем циљу, изградњи комунизма“.⁵⁶ Идејна интервенција у марксистичкој филозофији, која истиче вођство

⁵⁵ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* I. Парламентаризам и његове противуречности, (Београд: Нолит, 1988), датум приступа 30.10.2018, http://www.znaci.net/00001/93_5.pdf

⁵⁶ Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 138.

дисциплинованих професионалих револуционара над радничком класом, зарад извођења револуције и збацивања капиталистичког система јесте оно што се назива лењинистичком или марксистичко-лењинистичком идеологијом.⁵⁷ Таквим тумачењем мисли Карла Маркса, се као један огранак светског комунистичког система водила и КПЈ. Тако се и у текстовима *Пролетера* истиче Марксова заслуга за откриће „научних закона“ на којима почивају предвиђања колапса капиталистичког система кроз процесе класне борбе, из којих ће радничка класа изаћи као онај друштвени слој који треба да изведе ту радикалну историјску промену: „А Маркс је из теорије класне борбе, која је била и пре њега позната, и из научне анализе суштине капиталистичког поретка, развио учење о пролетаријату као гробару капиталистичког и творцу социјалистичког друштва“.⁵⁸

Тумачења Велике депресије од стране КПЈ требала би се посматрати у ширим идеолошким контекстима постулата саме марксистичке идеологије. Тако проблем економске кризе у схватањима југословенских комуниста бива тумачен искључиво као део антикапиталистичког дискурса који је својствен тој идеолошкој матрици. Економска криза врло ретко бива тумачена и анализирана као феномен сам по себи, него се увек сагледава као један од симптома болести капиталистичког система.

У том духу, често се истиче криза као катализатор пролетерске револуције која се прижељкује као спас, и она мера која треба да ослободи радничку класу и све ниже слојеве становништва експлоатације која је иманентна самом систему либералне привреде и приватног власништва како су предвиђали Карл Маркс и Фридрих Енгелс, у својим теоријским радовима.⁵⁹

Када је сама криза у питању, једна од доминантнијих појава, која се истакла у склопу комунистичког наратива, јесте ратни мотив. Који сам, има шире идеолошке импликације и не везује се нужно за југословенске прилике. У питању је једна врста „ратног дискурса“ о томе како европска и светска буржоазија спас из кризе проналазе у покретању нових империјалистичких ратова пре свега против прве земље социјализма, СССР-а. Чланак из *Пролетера* о првом мају 1930. године на овај начин доводи у везу споменуте феномене „Време које је прошло после 1.маја 1929.г. јасно показује, како је буржоазија неспособна да предузме неке стварне мере против

⁵⁷ Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма II*, (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1983), 459-461.

⁵⁸ “Маркс и научни комунизам“, у: *Пролетер*, април 1933, 207.

⁵⁹ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 122-123.

заоштравања капиталистичке кризе. Социјалне супротности све се више проширују и удубљују у капиталистичким земљама. Буржоазија све више тражи спас у новим империјалистичким ратовима а у првом реду у припремању рата против Совјетске Русије“.⁶⁰

Ратни наратив се уочава на месту где се аграрним конференцијама, великим силама, поготову Француској, приписује сваљивање кризе у аграрном сектору на деловање СССР-а „Француски империјалисти дају директиве на овим конференцијама за склапање блока против совјета под маском борбе против руског извоза“ непосредно након тога се иста мисао потврђује: „Ови империјалистички разбојници покушавају да искористе жестоку привредну кризу ради припремања и организовања напада против једине на свету радничко-сељачке државе“.⁶¹

Повезаност кризе, или неких њених манифестација, са упозорењем на агресију либералних држава Европе усмерену према СССР-у се изнова испољава. Радничко-сељачке масе како се називају, би на тај начин требало мотивисати ка револуционарном деловању. У том духу један текст доноси комплекснију визију међународних односа. Као кључне супротности, које воде капиталистички систем ка империјалистичком рату, истичу пар фактора. Први је сукоб и ривалство Америке и Енглеске. Након тога се акцентује супротстављеност јапанских и америчких интереса на Далеком истоку, а као главне супротности у европским оквирима представљају се сукоби Италије и Француске. На Балканском полуострву сукоб италијанског и „великосрпског национализма“ како је карактерисан југословенски режим, поготову након 1929.године.⁶²

Поред већ наведених, ратни аспект комунистичког погледа на кризу, доноси један чланак, који такво виђење ствари спаја са нападом на социјалисте, највеће комунистичке такмаце. О идеолошким нападима на социјалисте биће више речи у страницама које следе (питање „социјалфашизма“ у комунистичком наративу), овде је реч о оптужбама, како социјалисти сарађујући са буржоазијом припремају ратна дејстава против „прве земље социјализма“ СССР-а, где се наводи како буржоазија и „социјалфашисти „ подузимају све могуће мере, како би легитимисали капиталистички начин изабљивања радничке класе, сељаштва и колонијалних народа.“⁶³

⁶⁰ „1.мај 1930“, у: *Пролетер*, 1. мај, 1930, 57.

⁶¹ „Аграрно-сељачко питање“, у: *Пролетер*, новембар 1930, 88.

⁶² „Организујмо борбу против империјалистичког рата“, у: *Пролетер*, мај 1933, 222-223.

⁶³ „Лењинизам побеђује“, у: *Пролетер*, фебруар 1933, 185-186.

Ратни дискурс, поприма различите форме, у оквирима ширег комунистичког тумачења, „Капиталистичке државе траже себи излаз из тешке привредне кризе и они рачунају то постићи и на рачун широких радничких и сељачких маса Совјетског Савеза. Зато они и форсирају организовање оружаног напада на СССР“.⁶⁴ Мотив рата у оквиру економског наратива о кризи, има двојаку функцију. Фактор СССР-а у оквиру дискурса о кризи се може посматрати као мотивациони. Узимајући у обзир да је главни ефекат коме довођење у везу једине социјалистичке земље, рата, либералне демократије и економске кризе треба да послужи, јесте мотивација за даљу борбу против, и у крајем случају уништење самог капиталистичког система.

Поред тога што треба да ангажује и мотивише најниже слојеве југословенског друштва ка извођењу револуције, веома емотивно формулише слику једног сукоба, где су становишта јасно подељена, СССР заузима улогу неприкосновеног моралног чиниоца „ СССР неће рата ! Он је напротив заузет изграђивањем социјализма у својој земљи он скоро завршава свој петилетни план и наставиће са другом петилетком, све јачим економским подизањем земље и све већим благостањем радничких и сељачких маса“.⁶⁵

На тај начин обједињују се мотивациони и морални чинилац. Улога и деловање совјетске државе у току периода кризе, приказани су готово идеалистично, совјетска држава се перципира као морални путоказ за остварење хуманијег (комунистичког) друштвеног и политичког пројекта, у моментима када капиталистичке земље трпе све веће последице економске депресије.

У складу са флуидношћу садржаја анализираних са страница *Пролетера*, наратив о рату против совјетске државе, се такође манифестује путем формулација теорије империјализма која представља још један допринос маркситичкој мисли бољшевичких вођа Владимира Иљича Лењина и Николаја Бухарина. Теорија, поред економске анализе капиталистичких односа у међународном контексту, истиче контрадикторности капиталистичког система које производи сам рат, и акцентује класни карактер сваког рата у међународним односима капиталистичких држава. Истакнуто је „одумирање“ рата као феномена међународне политике након што би капитализам као економски систем престао да постоји, што је етапа слична одмуирању

⁶⁴ „Нова припрема за рат против СССР-а“, у: *Пролетер*, новембар 1930, 130.

⁶⁵ Исто, 130.

државе након прелазне фазе диктатуре пролетаријата у теорији самог Маркса.⁶⁶ На основу тога што је написано о повезаности рата и економске кризе у текстовима *Пролетера*, може се уочити идејно полазиште из лењинистичке теорије империјализма, поготову ако се узме у обзир идеолошка потчињеност КПЈ интернационалном комунистичком систем, тј. Коминтерни.

Социјални аспект чини битан део комунистичког дискурса о кризи. Узимајући у обзир оријентисаност ка пролетаријату, као класи коју комунистичка партија треба да поведе ка превазилажењу капиталистичког система. Мисли се на феномен незапослености који је под утицајем кризе достигао огромне размере почетком тридесетих година 20. века.

У комунистичком наративу сав фокус је усмерен ка најнижим слојевима, где се поред радника инкорпорира и сељштво које традиционално није било онај слој у који су Маркс и Енглес оснивачи „научног социјализма“ полагали наде када је светска револуција у питању. Сељаштво је укључено због признавања стања на терену, југословенске демографске структуре, која се састојала од 2/3 аграрног становништва.⁶⁷ Идејна интервенција таквог типа је била у складу са бољшевичким моделом, где је револуција предвођена авангардном партијом изведена у полуфеудалној и царистичкој Русији, земљи са преко 80% сеоског становништва, и са веома малим процентом радништва у свом демографском саставу. Незапосленост као један од главних феномена који је криза максимално заоштрила се у већини случајева интерпретира кроз визуру идеологије ортодоксног марксизма. Појава масовне незапослености се узима као одлучујући пример слабости капитализма да изађе на крај са кризом коју је сам генерисао.

Наглашава се беда у коју су радништво и сељштво још више запали под деловањима кризних механизма, али се истиче и практични потенцијал који незапосленост нуди револуционарној акцији „*Беспослени радници представљају огромну притајену револуционарну снагу, која може бити одлично искоришћена ако се беспослене тесно повеже са борбом радничке класе у предузећима, са општим класним револуционарним конкретним паролама.*“⁶⁸ Као и упозорење о рату против

⁶⁶ Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма II*, (Београд:Београдски издавачко-графички завод,1983),583-589.

⁶⁷ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988 I*.Социјално-економска основа нове државе,(Београд:Нолит,1988),датум приступа:1.11.2018, http://www.znaci.net/00001/93_3.pdf

⁶⁸ „У борбу против беспослице“, у: *Пролетер*,15. фебруар 1930, 53.

СССР-а, незапосленост такође не излази изван граница формулација марксистичке идеологије тога времена. Тако да је, као и на многим другим местима, тешко утврдити где почиње дискусија/анализа о самој економској кризи југословенске државе, а где се завршава марксистичко-лењинистичка критика самог капиталистичког система, која се углавном односи на целокупан светски капиталистички поредак.

Испреплетаност феномена Велике депресије унутар марксистичко-лењинистичког погледа, још више отежава уочавање јаснијег схватања, који би се специфичније односио на феномен незапослености, који је депресија појачала. На тај начин често се само готово неприметно спомиње криза, и даље прелази на објашњавање економских проблема у овире шире марксистичке парадигме „*И уколико више капиталистички систем привреде – систем пљачке и изглађивања радних маса улази у кризу, капиталисти све бешње и безобзирније наваљују на животни ниво радничке класе, на наднице, на услове рада и остатке радничког заштитног законодавства*“.⁶⁹

Поред револуционарног аспекта, истичу се одређене вредности за које се може рећи да чине темељ многих левичарских идеологија. Наводе се захтеви за седмочасовним радним временом, повећањем надница или побољшања услова рада од стране државе, место где се може запазити претапање комунистичког и социјалистичког дискурса. Сви захтеви и принципи представљају општелевичарска становишта, која оличавају главне левичарске вредности попут значаја заједнице, друштвене једнакости, класног идентитета и кооперације.⁷⁰ Тако се тумачење феномена незапослености, претапа са позивима ка револуционаром акцијом, слично као и на примеру ратног дискурса, феномени се никад не тумаче изван жељених циљева марксистичко-лењинистичког идеолошког и политичког програма.

Даље, у истом тексту износи се једна од карактеристика комунистичког дискурса о кризи, а то је једна одређена врста монопола на решавање саме кризе, које се види могуће као искључиво комунистичко, тј. под вођством комунистичке, авангардне партије „*На челу овога међународнога покрета против беспослице морају бити комунисти. Јер само су Комунистичка Интернационала и Црвена Синдикална Интернационала у стању да уједине у овој борби и беспослене и уполнене раднике и да*

⁶⁹ „Одлучно у борбу против снижавања надница, за повишење надница, против масовних отпуштања за неодложну помоћ и осигурање свих беспослених у висини просечне наднице на рачун капиталиста и државе“, у: *Пролетер*, 1932

⁷⁰ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 112-119.

их поведу на јуриш против овога поретка, који доноси милионима пролетера беду, глад и смрт, да поведу пролетерска масе целог света по путу револуционарног обарања капитализма и изградње пролетерске диктатуре“.⁷¹

Авангардизам, у претходном тексту о незапослености назначен, представљао је битан део тумачења југословенских комуниста, о коме год феномену Велике депресије да је реч. Иницијалне претопставке, авангардног аспекта комунистичког тумачења, полазе од лењинистичке интервенције у марксистичкој теорији, како је за извођење револуционарне акције потребно вођство уског броја монолитних и дисциплинованих револуционара, који ће извести револуцију у име пролетаријата и потлачених класа, с обзиром да таква партија најбоље разуме „законе историје“ које је открио Маркс.⁷²

На тај начин, авангардизам је нужно повезан са сваким видом, предлогом или покушајем решавања кризе капитализма, пре свега на револуционаран начин. У том духу се захтева полагање поверења нижих класа у авангардну револуционарну партију „*На тај начин ћемо показати радним масама да је наша партија једина партија, која је способна да руководи класном борбом и да их доведе до победе*“.⁷³ То су све, како је раније истакнуто, саставни делови идеолошког погледа на свет партије марксизма-лењинизма каква је била КПЈ. Наставак истог текста истиче како једино авангардистички предвођена партија дисциплинованих револуционара може подузети такву иницијативу, која би помоћу оружаног устанка и успостављања радничке власти решила економску кризу.⁷⁴ Криза опет треба да послужи само као пример, као окидач за револуционарну акцију. У оквирима марксистичке парадигме овакве формулације би могле бити изречене на готово исти начин и без постојања економске депресије, с обзиром да је у њеним оквирима сам капитализам осуђен на пропаст.

Даље се углавном истиче примат револуционарног решавања кризе, позивањем на Лењина и револуционарне методе освајања власти. Све већ наведено, у вези револуционарног авангардизма, даје се приметити у текстовима КПЈ, где се излаз из кризе углавном проналази у револуционарној акцији авангардне, дисциплиноване групације милитантних и пожртвованих револуционара, која треба да предочи пролетаријату сву беду његовог економског положаја и иманентност кризних циклуса

⁷¹ „У борбу против беспослице“, у: *Пролетер*, 15. фебруар 1930, 53.

⁷² Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма II*, (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1983), 462-468.

⁷³ „О нашим делимичним захтевима“, у: *Пролетер*, 1932, 90.

⁷⁴ Исто, 90.

капиталистичког система, на основу чега ће пролетерско становништво извршити револуцију и успоставити диктатуру пролетаријата. Истиче се наставак заоштравања унутрашњих контрадикција тржишних механизма који не могу сами по себи решити кризу капиталистичке економије. Заоштравање које се износи као аргумент неспособности домаћих (али и страних) грађанских странака и слојева када је решење кризе у питању, интерпретира се и као борба капитала који подупиरे политичку диктатуру са једне стране, и акцију пролетерских маса са друге: „*Са заоштравањем опште привредне кризе све се више заоштрава борба између диктатуре финансијског капитала и пролетаријата за капиталистички или револуционарни излаз из кризе*“.⁷⁵

Проблем саме кризе се интернационализује у складу са марксистичко-лењинистичком теоријом, која логички крај свога практичног деловања види у остварењу светске револуције. У том делу наратив о кризи и револуцији се најексплицитније преплићу.

Као и у већини аспеката наратива о коме је реч, сама криза служи као одређена врста сигнала, ознаке која треба да пружи још један доказ о томе колико је капитализам као економски систем труо изнутра и експлоататорски усмерен. На тај начин се огледа ангажована улога коју тумачење кризе поседује у текстовима КПЈ. Њен главни социјални резултат, а то је још веће осиромашење најнижих слојева, треба да послужи као само још један доказ за алармантну потребу извођења револуционарне акције.

Битан део комунистичке интерпретације кризе јесте однос према социјализму, онако како се он схватао након распада Друге интернационале и Првог светског рата. За однос са југословенским социјалистима постаје важно и схватање Шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића. Она се интерпретира као фашистичка реакција, политичког и финансијског врха југословенске државе. Иако се таква карактеризација диктатуре као фашистичке сматра претераном, пре свега као једна врста монархо-диктатуре⁷⁶ или као тип монарходиктаутре са одређеним фашистичким елементима, који се могу пронаћи у многим ауторитарним облицима власти.⁷⁷

⁷⁵ „За револуционарни излаз из кризе“, у: *Пролетер*, фебруар 1932, 124.

⁷⁶ Љубодраг Димић и други, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2005), 70.

⁷⁷ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* I. Шестојануарска диктатура, (Београд: Нолит, 1988), датум приступа: 1.11.2018, http://www.znaci.net/00001/93_6.pdf

Усклађено са таквим погледом на диктатуру, социјалисти се оптужују за социјалфашизам, одвођење радничке класе у погрешном смеру, као и за помоћ у успостављању фашистичке диктатуре, како је то наведено „*Кад год је било потребно помоћи буржоазији, учврстити поколебану моћ капитализма, ту су се налазили социјалдемократи (Ренер, Кораћ и др.) који су притицали у помоћ капиталистима. Кад год је било потребно угушити револуционарни раднички покрет налазили су се ту социјалдемократи*“⁷⁸. У директну везу доводе се фашизам и социјалдемократија: „*А када је било потребно изграђивати социјалну базу за фашистичку диктатуру и ставити радничке организације у службу фашизма опет су ту били реформисти*“.⁷⁹

Разлику између комунистичких и социјалистичких погледа на кризу и економску проблематику генерално, најбоље илуструје овај пасус из текста из 1933. године „*Комунисти су за револуционарну класну борбу, а реформисти за сарадњу међу класама*“.⁸⁰ Тако се социјалистичко деловање према кризи види као непомирљиво у односу на становиште самих комуниста, у чему их пре свега издваја супростављеност револуционарне акције авангардне партије, насупрот еволуционистичком путу развитка социјалистичког друштвеног поретка који су заговарали социјалисти и социјалдемократе.

Социјализам према томе улази у комунистички дискурс о кризи схваћен као један реметилачки фактор, који за разлику од фашизма, представља либерално, демократско оруђе светске буржоазије „*Свјетска криза и крај стабилизације капитализма почиње да подсијеца и корене међународне социјалдемократије тог главног социјалног ослоња буржоазије.*“.⁸¹ Константно се истиче сарадња социјалфашиста (социјалиста) са буржоазијом тј. представницима капиталистичког, грађанског друштва „*Социјалфашисти су, служећи најверније буржоазију, продавали радницима рог за свећу, лажући како се капитализам сам по себи већ сада преображава у социјализам*“.⁸² Социјалисти су оптуживани за одвођење пролетерских класа у погрешном смеру, за креирања лажне свести пролетера, о томе како је капиталистички систем могуће преобразити у социјалистичком правцу мирним, нереволуционарним средствима.

⁷⁸ „1. мај 1930“, у: *Пролетер*, 1930, 57.

⁷⁹ Исто, 57.

⁸⁰ „За заједничку борбу против фашизма“, у: *Пролетер*, април 1933, 205.

⁸¹ „Социјалдемократија и реформизам“, у: *Пролетер*, јануар 1933, 178.

⁸² „Лењинизам побеђује“, у: *Пролетер*, фебруар 1933, 185.

У том аспект у наратива према социјалистима, долази до изражаја сукоб који је уништио Другу интернационалу, где комунисти креирају тотално нов појам социјалфашизма како би и семантички дискредитовали рад и теорију социјалиста када је сама социјалистичка идеологија у питању. Дискурс о социјалистима је у највећој мери преузет из директива Коминтерне која је у периоду Велике депресије све до средине 30-тих година и промене курса у смеру сједињавања снага против фашизма (политика народног фронта) непомирљиво оптуживала социјалисте за „социјалфашизам“.⁸³

Стапајући социјализам у идеологије грађанског карактера, социјалисти и социјалдемократе се проматрају као један део истог проблема, а то је пре свега либерално-буржоаски поредак, који не дозвољава да се криза адекватно реши, поготову када је положај радничке класе са осталим нижим слојевима у питању.

Важан део комунистичког схватања, када је решење кризе у питању, јесте истицање управо те борбе коју „фашистичко-капиталистичка“ диктатура предвођена „великосрпском буржоазијом“ предводи када је решавање горућих економских проблема у питању. Поготову економске мере које се предвиђају као деловање југословенске власти у односу на кризу, као што су: смањење надница, продужавање радног времена, погоршавање радног законодавства итд. Као реакција на те мере пролетаријат се позива на револуционарно решење кризе: „*Насупрот овој дивљој капиталистичкој офанзиви пролетаријат мора појачати своју борбу за револуционарни излаз из кризе.*“⁸⁴ У истом тексту наводи се, већ више пута истакнута потреба, за авангардном партијом као револуционарним предводником коме треба поверити решавање економске депресије тј. коришћења саме кризе у револуционарне сврхе: „*А да би могао да искористи кризу ради победе, пролетаријат мора у првом реду да има своју организацију, своју комунистичку партију, учвршћену у предузећима, која би се истакла као вођа и организатор маса у свима облицима њихове борбе за револуционарни излаз из кризе.*“⁸⁵

У редовима *Пролетера*, проналази се један незнатан број текстова, посвећених погледима упереним према првој земљи социјализма, Совјетском Савезу. Сви они илуструју идеолошку интегрисаност југословенских комуниста у интернационални

⁸³ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* I. Народни фронт и комунисти, (Нолит, 1988), датум приступа 30.10.2018, http://www.znaci.net/00001/93_7.pdf

⁸⁴ Исто, 125.

⁸⁵ Исто, 125.

систем светског комунизма, оличеном кроз Коминтерну, којом се управљало из Совјетског Савеза. Тумачења изнесена у текстовима, који су овде анализирани, имају један унитаран, јединствен карактер, својствен комунистичком дискурсу о Великој депресији, који неуморно истиче изолованост Совјетског Савеза од последица економске депресије. Та чињеница бива тумачена као оправдање комунистичког модела економске политике, али и друштвеног преуређења заснованог на авангардистичкој револуцији. Данашња струка, на основу истраживања економске историографије, имуност СССР-а од последица депресије, која је девастирала већи део света, приписује његовој геополитичкој и трговинској изолованости, као и радикално другачијој економској структури.⁸⁶

У изолацији и „заобилажењу“ кризе, велики утицај носила је неприступачност међународним тржиштима финансија и капитала, као и тежња ка тоталној аутархији, што је представљало главни циљ економске политике почетком тридесетих година.⁸⁷

Сами наслови носе индикативну поруку тумачења статуса Совјетског Савеза за време Велике депресије, што са собом носи симболику визије будућег социоекономског уређења. Један од таквих представља кратак чланак, који таксативно наводи статистичке податке у вези стања незапослености у СССР-у, под називом „Земља без беспослице и земља благостања радног народа“.⁸⁸

У наставку се износи једна утопистичка визија совјетског економског пројекта, када се набрајају успеси тренутне индустријализације „Изграђене су у свима већим центрима оријашке фабрике кухиње где се хране сви радници. Готово свакодневно отварају се нови клубови, читаонице, куће за одмор, нове фабричке школе, паркови итд.“⁸⁹ Модернизација, покренута индустријским програмом перципира се као тада, 1932. године, већ свеобухватно завршена, њен се продор уочава у свим порамима друштвеног поретка, што легитимише совјетски економски модел, насупрот онога што се конципира као трули, буржоаски систем, осуђен на пропаст, изазвану сопственим, унутрашњим противречностима.

⁸⁶ Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и велика економска криза 1929-1939*, (Београд: Стубови културе, 2010), 165-166.

⁸⁷ Paul R. Gregory and Joel Sailors, „*The Soviet Union during The Great Depression: The autarky model*“, *The world economy and national economies in interwar slump*, edited by Theo Balderston, (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 191-196.

⁸⁸ „Земља без беспослице и земља благостања радног народа“, у: *Пролетер*, децембар 1932, 4.

⁸⁹ Исто, 164.

Истоветну поруку, која се опет очитује у самом наслову чланка, неимеовани аутор шаље, када описује совјетске привредне успехе, у домену индустријализације, колективизације сеоског поседа, машинизације и позитивне аспекте успостављања колхоза.⁹⁰

Текст који је посвећен преносу говора, совјетског диктатора Јосифа Стаљина, садржи идеолошку суштину комунистичких погледа на совјетски модел. Реч је о редукцији свих феномена економске кризе на револуционарни дискурс марксизма-лењинизма, што и на овом месту чини главну карактеристику комунистичког дискурса о кризи капитализма. Износи се подељеност европског пролетаријата, али и ширих друштвених слојева, по питању совјетског петогодишњег плана. Истиче се поларизација коју је план остварио међу нижим слојевима на западу Европе, као и страх од европске пролетерске револуције. Друга тачка пренесеног Стаљиновог говора се истиче као посебно важна, наводи се да је један од главних циљева петогодишњег плана *„претварање СССР из слабе аграрне и од светског капитализма зависне земље у моћну и потпуно независну индустријску земљу“*.⁹¹ Поново изостаје спомињање економске кризе, већ прва земља социјализма мора да се еманципује од капиталистичког система, који по марксистичкој теорији свакако јесте склон циклусним кризама, а при том садржи иманентне контрадикције. Шеста тачка увезује ратни дискурс, са позивањем на совјетски модел развоја, где се истиче потреба јачања одбрамбених снага совјетске државе, за *„...случај оружане интервенције капиталиста“*.⁹²

Позивања на совјетски модел, опет су као и други аспекти комунистичког наратива тумачења кризе капитализма, уобличени кроз марксистичкоу филозофију историје, тачније историјски материјализам.

Управо због неминовности замене капитализма социјалистичким системом, што се одвија кроз вечите односе, дијалектички успостављене класне борбе, која представља главни мотор историјских кретања, занемарује се анализа саме економске кризе. Совјетска држава се у том односу перципира као политички ентитет на прагу нове синтезе, тачније социјализма. Оличење комунистичког погледа, доноси текст који прокламује *„СССР ступио у етапу социјализма, изградња темеља социјалистичке*

⁹⁰ „Једина држава без аграрне кризе“, у: *Пролетер*, децембар 1932, 163.

⁹¹ „Говор Стаљина о проведеном 5-год. плану“, *Пролетер*, фебруар 1933, 187.

⁹² Исто, 187.

*економије завршена је“.*⁹³Совјетска држава се перципира као идеја која стреми ка доброј, правој страни историјских кретања, док се утопистичка виђења проналазе и у овом чланку, када се наводи како су само у СССР наука, уметност и култура „...у служби оних који раде“.⁹⁴

Социјалистичка „еволуција“

Социјализам или боље речено социјалдемократија, како је конципирана након распада Друге интернационале и Првог светског рата, имала је један еволуциони циљ и карактер свог наступања. Таква профилисаност стоји у супротности са револуционарном, коју су заступали ортодоксни марксисти, и након што су бољшевици дошли на власт у Русији, сам СССР. Многи су фактори довели до расцепа унутар социјалистичког табора, један од главних је веровање да ће напретком на пољу политичке једнакости (бирачко право) и ширењем политичке једнакости на радничку класу, доћи до могућности остварења шире друштвене и економске једнакости, учествовањем у демократским процесима парламентарним путем.⁹⁵Што чини концепцију којој су се оштро супростављали бољшевици на челу са Лењином.

Идејни узор таког еволуционистичког усмерења, у оквиру социјалистичке мисли били су поред многих других, пре свега Карл Кауцки и Едвард Бернштајн. У највећој мери Бернштајн који се истакао као главна фигура ревизионистичке струје, у оквирима међународног социјализма са краја 19. и почетка 20. века.

Многи ортодоксни мислиоци, Роза Луксембург, Плеханов, Лењин као и сам Кауцки нападали су Бернштајна због истицања постепене, демократске реформе капиталистичког система, која би требало мирним путем да омогући развитак социјалистичког друштвеног поретка.

То је била суштина спора која је поделила социјалистички покрет почетком 20. века, и која је у тоталној супротности са лењинистичком идејом авангардне и

⁹³ „СССР је ступио у етапу социјализма“, *Пролетер*, децембар 1932, 164.

⁹⁴ Исто, 164.

⁹⁵ Исто, 125-127.

револуционарне партије.⁹⁶Поред наведених аутора, велики утицај на југословенски социјализам и социјалдемократију извршили су аустромарксисти, као што су Ото Бауер и Макс Адлер. Како Лешек Колаковски описује, аустромарксисти су током „златног доба марксизма“ тј. периода Друге интернационале, били једна од главних идејних струја унутар међународног социјалистичког покрета, а њихова специфичност се састоји у томе да су у складу са етничким саставом мултинационалне Аустро-Угарске, велики део пажње посвећивали решавању националног питања из марксистичке перспективе.⁹⁷ Све то је веома погодновало даљем раздвајању са ортодоксима унутар европског и светског социјалистичког покрета.

Такве тенденције, које су указивале на расцеп, биле су присутне и у Краљевини СХС. Фактички расцеп ће наступити након одлука Вуковарског конреса 1920. године на коме је победила револуционарна струја над реформистичком. Ту је прихваћен програм са свим аспектима лењинистичке идеолошке формације, а оличење расцепа се види и у промени имена у Комунистичка партија Југославије. Наредне године основана је нова реформистички настројена странка, под називом Социјалистичка партија Југославије коју су предводили социјалдемократски оријентисани чланови некадашње Социјалистичке радничке партије Југославије (касније КПЈ) као што су: Драгиша Лапчевић, Живко Топаловић, Јово Јакшић итд.⁹⁸

Социјалистички дискурс о Великој депресији мање је униформан од комунистичког. Узимајући у обзир непостојање авангардистичког чиниоца унутар југословенског социјализма, који би дисциплиновано и монолитно водио тај покрет ка остварењу револуционарних циљева, који изостају у реформистичком социјализму. То се опажа на пољу дефинисања узрочности. Р

азличити гласови се углавном слажу да је криза изазвана контрадикцијама самог капиталистичког система. Да је капитализам осуђен на пропаст, баш као што је Маркс то предвиђао.⁹⁹ Али не увек о њеном географском обиму, као и око тога који су то конкретни феномени капиталистичког система, који су генерисали саму кризу.

⁹⁶ Лешек Колаковски, *Главни токови марксизма II*, (Београд:Београдски издавачко-графички завод,1983),136-137.

⁹⁷ Исто, 22.

⁹⁸ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988 I*.Државноправни провизоријум, (Нолит,1988), датум приступа 5.11.2018, http://www.znaci.net/00001/93_4.pdf

⁹⁹ Марвин Пери, *Интелектуална историја Европе*, (Београд:Клио,2000), 354.

Па тако синдикални вођа Богдан Крекић у тексту о узроцима економске кризе истиче: „ Али основица свих криза јесте: анархија у капиталистичком привредном систему“¹⁰⁰, непосредно пре тога је акцентована цикличност криза, која је по Марксовом учењу иманентни део самог капитализма¹⁰¹: „ Привредна криза која је захватила цео свет није специјалитет данашњих дана. Кризе се обнављају у циклусима сваких 8-12 година.“¹⁰²

Текст који описује предавање, овога пута секретара главног Радничког савета Милорада Белића, садржи универзалне формулације када је каузалитет кризе капитализма у питању, говорећи о кризи Белић наводи: „ Она је чедо капитализма и његових изукританих класних интереса рачуна и спекулација“, у продужетку се апострофира марксистички профилисана неминовност кризе: „ Криза је неминовно морала наступити са обзиром на начин, развитак и примену капиталистичког система привреде...“¹⁰³ Поред тога ставља се акценат на сиромашење радничке класе, смањивање надница као и повећавање радног времена.¹⁰⁴ Таква тумачења се не удаљавају супстанцијално од теоријских формулација класичног марксизма.

Поред наведених интерпретација, у текстовима „Радничких новина“ јављају се и тумачења која одударају од универзалних идеја ортодоксног марксизма. Такви погледи осликавају једну специфично југословенску кризу, унутар кризе светског капиталистичког система. Она је ту формулисана као аграрна криза изазвана падом куповне моћи ширих слојева становништва, што је даље изазвано кризом у пољопривреди.¹⁰⁵ Тако се као специфичнији узроци кризе наводе поједини феномени

¹⁰⁰ „Узроци светске привредне кризе-предавање друга Богдана Крекића“, у: *Радничке новине*, 5. децембар 1930, 2, аутор чије предавање текст преноси, је заузимао позицију секретара реформистички усмереног Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије, Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 909.

¹⁰¹ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 133.

¹⁰² „Узроци светске привредне кризе-предавање друга Богдана Крекића“, у: *Радничке новине*, 5. децембар 1930, 2.

¹⁰³ „Привредна криза неупосленост и наше радништво – предавање друга Милорада Белића, на конференцији пекарских радника“, у: *Радничке новине*, 27. мај 1932, 3.

¹⁰⁴ Исто, 3.

¹⁰⁵ Лука Павићевић, „Привредна криза и беспослица у нас“, у: *Радничке новине*, 16. јануар 1931, 2.

као што су колапс тржишта, банкарског и финансијског сектора, па чак и утицај примене савремених технолошких метода, када је пораст незапослености у питању.¹⁰⁶

Један од најприсутнијих аспеката социјалистичког дискурса, јесте константо противљење протекционистичкој економској политици, оличеној у подизању тарифа и царина на страну робу која је била карактеристична реакција већине држава Европе као и САД на економску депресију. Сликовит опис погледа на протекционистичке политике у оквиру социјалистичког наратива изнет је у тексту о паду слободне трговине у Великој Британији. Узроци протекционизма су лоцирани као последице привредне кризе, апострофира се слом либералне економске политике као и класичне политичке економије, а дејство таквих процеса се оцењује као погубно по целокупан европски континент.¹⁰⁷

У истом тексту, касније се наводи, како такве тенденције унутар европске економије стварају нови тип монополистичког капитализма, што ће на дуже стазе поспешити популарност радничке партије. Јер, само социјалистичка, радничка партија може решити привредну кризу подржављењем капиталистичких монопола, што је илустративно када су методи за решавање саме кризе у питању, оличени у оптимистичним предвиђањима као што је „*Тако ће баш победа система заштитних царина у Енглеској поставити социјализам на дневни ред*“.¹⁰⁸ Даље се оштро осуђује протекционизам коме прилази све више индустријских, али и аграрних држава. Поготову се истиче немогућност аграрних држава да пласирају своје производе на тржишта развијенијих индустријских држава, што је проузроковано високим царинским наметима.

То се повезује са неспособношћу индустријских држава када је пласман њихових производа у питању, због слабе куповне моћи аграрних држава, која је опет изазвана високим царинама.¹⁰⁹ У критикама протекционизма се углавном истиче интернационализам међународне привреде и политике, као једна од вредности коју баштине најшире левичарске фракције и партије. Ту је истакнут камен темељац пролетерског интернационализма, захтев међународног карактера, који је оличен у чувеној пароли са краја *Комунистичког манифеста* „*пролетери свих земаља,*

¹⁰⁶ „Нема решења кризе-без сузбијања међународне привредне анархије и без скраћења радног дана“, *Радничке новине*, 16. септембар 1932,1.

¹⁰⁷ „Велики преображај у светској привреди“, у: *Радничке новине*, 4. децембар 1931, 1.

¹⁰⁸ Исто, 2.

¹⁰⁹ „Привредни хаос“, у: *Радничке новине*, 7. јануар 1932, 1.

уједините се“.¹¹⁰ Такву врсту интернационализма прихватале су све радикално леве партије са почетка 20. века, што чини још једно место преклапања социјалистичког и комунистичког наратива.

Док до разилажења долази на питањима која се намећу као решења која би требало подузети. У даљој аргументацији, у вези протекционизма, поново се истиче енглеско удаљавање од сопствене традиције економског либерализма класичне политичке економије, под чиме се пре свега имају у виду мислиоци од Адама Смита до Џона Стјуарта Мила, који се сматрају окосницом класичне школе.¹¹¹ Протекционистичке мере, тачније супарништво између европских земаља тиме проузроковано, се повезју на политичком плану и са успоном радикалних, десних идеологија, као што су фашизам или националсоцијализам.¹¹²

Када је изношење идејних решења за кризу капиталистичког система у питању, социјалистички дискурс подједнако као и комунистички, осуђује политике изнете од стране либерално-капиталистичких мислиоца и политичара. Док се битна разлика уочава када су конкретни захтеви у питању. Потражује се већа међународна сарадња међу државама Европе, организовање „планског рада“ као и државна интервенција на тржишту, путем јавних радова, како би се решио проблем незапослености.

То би се све постигло једним међународним споразумом, који може иницирати Међународни Синдикални Савез.¹¹³ Како је назначено раније, сам појам планске привреде јесте део и комунистичке и социјалистичке идеолошке формације, са тим што се циљеви разликују. Социјалисти у складу са нереволуционарним методама теже склапању међународних споразума, који би у перспективи довели до планске економије. То стоји у супротности са револуционарним тенденцијама марксизма-лењинизма, који теже већ наведеном револуционарном преврату, који треба да уништи капитализам.¹¹⁴

На сличан начин, тумачи ситуацију проузроковану кризом капитализма, један од истакнутијих социјалиста у оквирима југословенског простора, Живко Топаловић. У тексту где сам назив сугерише захтеве за решавање кризе, под насловом „*Зашто нема*

¹¹⁰ Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Комунистички манифест*, (Београд: Библиотека марксизма-лењинизма, 1945), 68.

¹¹¹ Агнар Сандму, *Историја економских идеја*, (Београд: Службени гласник, 2013), 64.

¹¹² „Привредне и политичке тешкоће и положај радника“, *Радничке новине*, 10. октобар 1930, 1.

¹¹³ „Предавање друга Жуо-а о привредној кризи“, у: *Радничке новине*, 2. октобар 1931, 2.

¹¹⁴ Марвин Пери, *Интелектуална историја Европе*, (Београд: Клио, 2000), 367-369.

споразума“ он износи критику протекционистичке политике европских земаља, као и социјалистичку тврдњу, да су кризни циклуси „урођени“ капиталистичком начину производње.¹¹⁵ Када је излазак на крај са кризом у питању, Топаловић истиче како капиталисти нису способни за изналагање решења кризе и пре свега заговара: „ *један међународни споразум у коме би се привреда имала организовати по једном плану и у коме би се извршила подела рада међу привредним гранама у појединим земљама* “. ¹¹⁶ Као што наведени цитат показује, Топаловић такође заговара међународни споразум. Који би као свој крајњи резултат изнедрио међународну поделу рада, где би свака земља производила оне артикле за које има највише социоекономских услова, а то би се све спроводило планском, интервенционистичком економском политиком.

Критика протекционизма се наставља и у каснијим текстовима, где се поново као решење кризе заговара интернационална сарадња, планска привреда и централно планирање.

Неименовани аутор се позива на Друштво народа, када истиче да се решење може наћи једино у: „*међународној планској подели рада* “. ¹¹⁷

Износи се једно идеалистичко уверење, да ће се главни привредни решити преносом суверенитета на Друштво народа, као што је: „*суверенитет појединца подређен суверенитету државне целине* “. ¹¹⁸ Космополитски аргументи интеграције политичког и економског јединства на светском нивоу се у неким чланцима везују за радикалне социјалне мере, пре све смањење радног времена. ¹¹⁹ Проналазе се и предлози који поред агитовања за сузбијањем протекционизма, мешају неке аспекте

¹¹⁵ Живко Топаловић, „Зашто нема споразума“, у: *Радничке новине*, 18. децембар 1931, 1, Топаловић представља једног од најистакнутијих вођа социјалистичког покрета, а за социјалистички дискурс о кризи капитализма значајна је чињеница да је вршио улогу главног уредника Радничких новина. Велику депресију је сматрао за 13. кризу од Наполеонових ратова, при чему је само тумачење уклопљено у доминантан марксистички наратив о цикличности криза унутар капиталистичког система, као и мишљењу о иманентности и неминовности кризе капитализма, која мора довести до његовог слома, Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 899-903.

¹¹⁶ Исто, 1.

¹¹⁷ „Привредни национализам или међународна планска привреда“, у: *Радничке новине*, 7. јануар 1932, 1.

¹¹⁸ Исто, 1.

¹¹⁹ „Нема решења кризе-без сузбијања међународне привредне анархије и без скраћења радног дана“, у: *Радничке новине*, 16. септембар 1932, 1.

либералне теорије као што је слободна трговина, са левичарским, када поред успоставе слободног тржишта захтевају преузимање контроле над производњом уз помоћ привредног савета.¹²⁰ Решење путем међународног споразума види се као императив и када је скраћивање радног времена у питању. Интернационалистички став се огледа у захтевима за међународним скраћивањем радног времена, тачније решење се проналази у синдикалним мерама, својственим за реформистички социјализам.¹²¹ Синдикализам се најбоље уочава у текстовима који се баве незапосленостју. Као једина мера коју треба подузети заговара се скраћивање радног времена, у виду 40-сатне радне недеље. Нереволуционарне мере најбоље долазе до изражаја у паролама попут: „ *Треба предузети радикалне мере, а 40-сатна радна недеља намеће се као прва потреба* “. ¹²²

Либерални поглед на кризу

Користећи теоријску дистинкцију, између класичног и социјалног либерализма, уочене су одређене карактеристике либералних дискурса. Она најочљивија се састоји, насупрот левичарским, у веома широкој палети узрока, које су аутори либералних погледа проналазили, као одлучујуће за избијање Велике депресије. Расцеп либералне идеологије је условио, као важно својство либералних наратива о кризи, противљење државном интервенционизму, са позиција класичног економског либерализма. Опет повезано са сломом вере у економски, али и политички либералну државу, присутне су појаве прихватања, или макар третирања феномена аутархије, монопола и генерално гледано разних модела државне интервенције, који су се тих година практично формулисали, поготово у САД и Немачкој. Као значајан увид, истакла се промена

¹²⁰ Радисав Јањаћковић, „Да ли је могуће решити привредну кризу“, у: *Радничке новине*, 15. јануар 1932, 2.

¹²¹ „Празне наде“, у: *Радничке новине*, 30. септембар 1932, 1.

¹²² „Први лек у борби против привредне кризе“, у: *Радничке новине*, 21. октобар 1932, 1.

идеолошких ставова, третирања тематике о којој је реч, или прећуткивања неких важних аспеката, на примеру Ива Белина и Велимира Бајкића.

Под економским либерализмом подразумевају се концепције и теорије либералне економије, засноване на утилитаристичким схватањима, деловања појединачних тржишних актера, које проналазимо у радовима Адама Смита и осталих мислиоца класичне школе политичке економије.¹²³ Узимајући у обзир да је класична школа веровала у савршено функционисање тржишних механизма¹²⁴, а период који је овде истраживан јесте време формулисања другачијих политичко-економских становишта, друга варијанта економског либерализма, који се односи на ову тематику јесте у ствари резултат историјских кретања са почетка 20. века тј. нови/социјални либерализам.¹²⁵

Либерализам је након Првог светског рата политички ојачао. Иако ни тај напредак није био превише стабилан, програм 14 тачака Вудроа Вилсона, распад мултиетничких царстава, формирање националих држава широм Европе, као и успостављање универзалистичке организације, каква је било Друштво Народа, су све догађаји који су стварали утисак да се свет креће ка либералнијим и демократичнијим основама међународне политике. Са друге стране, сасвим је другачије стање захватило економске темеље либералне идеологије и праксе. Они су убрзо након успостављања версајског поретка, добили нове конкуренте када је палета идеолошких избора у питању. Поред напада са левице и деснице, формирала се контраструја унутар самог економског либерализма, која је преиспитивала темеље класичне теорије, како би их ревитализовала, ојачала и у крајњој истанци сачувала саму теорију у животу. Такво усмерење пронашло је своје место на позицијама новог тј. социјалног либерализма. Настанак модерног либерализма већина аутора смешта на почетак 20. века. Као главна прекретница узима се општи друштвено-економски расцеп који је широм европског континента, али и шире, произвео Први светски рат.

Хиперинфлација 20-тих година, револуционарна кретања као и политички слом великих царстава и формирање великог броја малих и економски несамодовољних држава су неки од социоекономских феномена које су аутори као што су Нил Фергусон и Иван Т. Беренд истакли као одлучујуће, за кризу и евентуални слом

¹²³ Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 52-55.

¹²⁴ Миомир Јакшић, „*економска политика класичне школе*“, *Економски речник*, (Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, 2006), 146.

¹²⁵ Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 58.

либералног поретка.¹²⁶ Највећи ударац је свакако представљао општи слом који је наступио након краха америчке берзе 1929. године. Велика депресија је довела до практично-политичких као и теоријских преиспитивања темеља на којима је почивао систем тржишне економије. Радикалније усмерени изазови су долазили са оба краја политичког спектра, комунистички са све већом револуционарном претњом са левог, као и фашистички који је након Мусоливијевог марша на Рим 1922. године постао реална претња са десног.

Теоријски изазови са друге стране су поред најприсутнијег комунистичког, присутног још од средине 19. века у делима Карла Маркса, у овом периоду долазили из центра саме либералне парадигме, оличени у академским професорима економске теорије.

Неки од најутицајнијих економских теоретичара у историји економске мисли, као што су Џон Мајнард Кејнз и Јозеф Шумпетер представљају веома илустративне примере кризе либералне теорије. У критици је свакако предњачио Кејнз, као покретач нове парадигме економске науке и теорије, у питању је промена ,толико значајна, да је окарактерисана као „кејнзијанска револуција“.¹²⁷ У складу са критиком постојеће политике и економске теорије, које нису успевале да изађу на крај са резултатима Првог светског рата, а поготову Велике депресије, Кејнз износи предлоге који се сматрају постулатима новог либерализма. У својим „Есејима“ заговара потребу одређених врста државног интервенционизма, како би се спречиле негативне последице тржишне либералне привреде, које модели класичне економије нису могли да реше.¹²⁸

Док је Кејнз сматрао да је либерални капитализам у кризи, и док је његова теорија у великом делу била усмерена ка анализи саме кризе да би се иста могла у будућности спречити, Јозеф Шумпетер је отишао пар корака даље. У свом изразито утицајном делу „Капитализам, Социјализам и Демократија“ он предвиђа пропаст капиталистичког система, који ће се како је на основу своје анализе сматрао, трансформисати у неку врсту социјализма.¹²⁹ Ставови и теоријски погледи двојце значајних економских мислиаца још јаче илуструју кризу либералне парадигме, када се

¹²⁶ Нил Фергусон, „Успон новца Финансијска историја света“, (Београд: Плато, 2010), Иван Т.Беренд, „Економска историја Европе у 20. веку“, (Београд: Архипелаг, 2009)

¹²⁷ Агнар Сандму, *Историја економских идеја*, (Београд: Службени гласник, 2013), 329.

¹²⁸ John Maynard Keynes, *Essays in Persuasion*, (New York: W.W. Norton & Company)

¹²⁹ Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, (New York: Routledge, 2003), 59-61.

истакну чињенице да су када је идеолошко опредељење у економској сфери у питању, обојца стајали на либералним становиштима.

Осликавајућа је и чињеница да су обојца држали и политичко-саветодавне функције након Првог светског рата¹³⁰, што указује на то да су поред теоријске критике били упознати и са практичним изазовима либералне доктрине на почетку 20. века.

Утицаји горе наведених фактора, довели су до појаве новог, или социјалног либерализма, који је имао своје идеолошке претече из 19. века. За једног од првих мислилаца таквог профила, који је истицао одређене проблеме тржишне економије и њихово превазилажење интервенционистичким путем сматра се енглески филозоф Џон Стјуарт Мил.¹³¹ И поред тога, социјални либерализам се као јако крило либералне теорије јавља тек пар деценија након Милове смрти, углавном због већ наведених фактора послератног света. Њгов главни експонент био је британски политички теоретичар Леонард Хобхаус, који је класични либерализам снабдео мишљу оријентисаном ка ширим друштвеним слојевима, тачније инкорпорацијом социјалних елемената у либералну теорију.¹³² Са снажним социјалним аспектом, одсутним у класичном либерализму просветитељске епохе, социјални либерализам је представљао покушај идеолошко-политичке ревитализације и одбране тековина либерализма претходног века, који се нашао на великом удару радикалнијих идеја са леве и деснице истовремено. Такав модел економског либерализма, са јаким социјалним елементима, са изразитим садржајима протекционизма и државног интервенционизма

¹³⁰ Кејнз је обављао саветодавну службу у Економском савету током Париске мировне конференције 1919. године, John Maynard Keynes, „*The economic consequences of the peace*”, (Macmillan & Co, 1920), datum pristupa 13.7.2019, <https://archive.org/stream/economicconsequence00keynuoft#page/n3/mode/2up>, Шумпетер је исте године вршио улогу министра финансија у коалиционој влади новоосноване Аустрије, Richard Swedber, „*Introduction*”, u Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, (New York: Routledge, 2003)

¹³¹ Steven Wall, *The Cambridge companion to liberalism*, (Cambridge: Cambridge university press, 2015), 66, Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 62.

¹³² Michael Freedен, *Ideologies and political theory: A conceptual approach*, (Oxford: Clarendon press, 1996), 194-200, неки аутори из социјалног/новог либерализма издвајају „конструктивни либерализам“, који се огледа у радовима енглеских економиста тога доба, Peter Sloman, „*The liberal party and the economy, 1929-1964*”, (Oxford: Oxford university press, 2015), 33-35, овде је преузета концепција социјалног либерализма као јединствене струје унутар либералне идеологије, ради лакшег сагледавања општих тенденција у тумачењима Велике депресије.

коришћен је за анализу онога што је конципирано као либерални дискурс, у складу са профилисаном самим коментатора југословенске економске кризе.

Као главна два аутора истакли су се Иво Белин и Велимир Бајкић, узимајући у обзир да су извори анализирани за либерални дискурс листови „Нова Европа“¹³³ и „Народно благостање“, где два поменута аутора представљају најприсутније псице. Иво Белин као гувернер Народне банке и неко близак крупном капиталу¹³⁴, углавном је заступао ставове крупног капитала и у својим теоријским предлозима за решавање одређених социоекономских проблема југословенске привреде.¹³⁵ Као човек таквих теоријских и политичких ставова, оличава комплексност међуратног либерализма, који се не може свести на социјалну струју унутар либералне традиције, већ представља један њен део, који се тих година и практично формулисао.

Управо то настајуће социјално крило представља Велимир Бајкић. Као изданац немачке историјске школе, која се супростављала универзализму апстрактних модела класичне и неокласичне школе, и која је насупрот томе истицала вредност историјски и емпиријски усмерених истраживања, Бајкић је поред таквих теоријских погледа, баштинио и бављење социјалном проблематиком, што чини социополитичку праксу веома карактеристичну за ауторе дате школе.¹³⁶ Иако по свом теоријском и практичном раду Бајкић спада у домен либерално настројених економиста, он сам себе није сврставао у ту категорију, одбијајући либерализам као тековину „манчестерског типа“ алудирајући на класичану либералну традицију 19. века. Управо се на таквим местима

¹³³ Часопис за уметност, културу, политичке и економске теме, југословенског профила, без привржености иједном од националних цензурара, Весна Матовић, „Уводна реч“ у: Нова Европа 1920-1941, приређивачи Весна Матовић и Марко Недић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), економски профил часописа углавном је испуњен садржајима економског либерализма, док су постојали и аутори који су били склонији социјалном крилу. Иво Белин је дао највећи допринос у економском прегледу.

¹³⁴ Кратка биографија, једног од најутуцајнијих југословенских економиста међуратног периода, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6730>

¹³⁵ Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 767-768.

¹³⁶ Велимир Бајкић, *Изабрани списи*, (Београд: Службени гласник, 2009), 34, у питању су утицаји „млађе историјске школе“, чији су представници због својих социјалних погледа носили назив „катедарских социјалиста“, Миомир Јакшић и Лазар Пејић, „Развој економске мисли“, (Београд: Економски факултет, 2001), 187. Што може објаснити Бајкићеву склоност ка социолиберализму, узимајући у обзир да Бошко Мијатовић као једног од пресудних утицаја на Бајкића наводи Луја Бернтана, једног од најистакнутијих припадника „катедарских социјалиста“.

сагледава социјални аспект његовог наступања, поготову када се има у виду симболика „*Народног благостања*“, листа који је Бајкић лично покренуо. У семантици назива часописа се проналазе социјални аспекти Бајкићевог либерализма, што је сам уредник истицао, сматрајући интервенционистичке мере државе у простору слободног тржишта неопходним у одређеним условима.¹³⁷

Слична виђења се могу уочити у неким Бајкићевим текстовима. Један од таквих је „*Писмо са пута*“ написан 1932. године за време Бајкићеве посете Немачкој, током које је како он сам преноси, интервјуисао немачке банке ради сагледавања привредне ситуације у тој држави. Поред тога, износио је и нека лична запажања, сагледавајући последице економског краха највеће централноевропске привреде. Управо у овом тексту долази до изражаја „социјални“ аспект Бајкићевог либерализма, прво на основу дивљења према солидарности коју он уочава у Немачкој, за коју сматра да је тамо успостављена као „социјално-политички принцип“.¹³⁸ Солидарност је индикативна за разумевање социјалног либерализма, вредност која се традиционално везује за левичарске идеологије, као што је социјализам¹³⁹ сада се сматра неопходном да би се превазишли проблеми произведени економском депресијом. Управо у том духу се и економисти Бајкићевог кова окрећу већем прихватању друштвених и државних мера када је економска политика у питању. Даље у тексту, аутор истиче социоекономску интервенцију државе на тржишту као обавезу државе према обичном грађанину.¹⁴⁰ Чак је у неким чланцима ишао толико далеко, да се бранећи од критика из листа „*Занатлија*“ како је велики поборник класичнолибералне идеологије, оградио од либерализма када је истицао потребну „социјалне политике“ коју држава треба да преузме, а што по његовим речима „*свакако није либерализам*“.¹⁴¹

И поред оваквих ставова Бајкић се не може сматрати за некога блиског социјалдемократским схватањима или сличним идеолошким формулацијама. Поред константног наглашавања „социјалног“ аспекта са којим се капитализам мора суочити, он је прихватао, заступао и идеолошки се сврставао у ред либерално настројених економиста, који су пре свега желели да виде унеколико другачији капитализам, али не и свет без истог. Одустајање од концепта „минималне“ неинтервенционистичке државе се

¹³⁷ Исто, 35.

¹³⁸ Велимир Бајкић, „Писмо са пута“, у: *Народно благостање*, 16. јануар 1932.

¹³⁹ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 112-113.

¹⁴⁰ Велимир Бајкић, „Писмо са пута“, у: *Народно благостање*, 1932, 36-37.

¹⁴¹ Велимир Бајкић, „Нетачност и извртање живе истине“, у: *Народно Благостање*, 1934, 292.

понављало у Бајкићевим текстовима, у том смеру говорећи о историјској генези сиромаштва, он незапослене види као популацију којој држава мора помоћи „*Незапосленост је данас добила огромне димензије ...За њих друштво мора да брине, њима је потребна туђа помоћ*“.¹⁴²

Белин и Бајкић служе као два путоказа за различита виђења либералне идеологије у међуратном периоду југословенске историје, али се она никако не могу свести само на ова два мислиоца, у питању су најприсутнији аутори, и неки од највећих ауторитета када је економска наука југословенске државе у питању. Такође би требало истаћи како Белин и Бајкић не представљају покушај идеалнотипских концепција класичног и социјалног либерализма. Узимајући у обзир да су они сами као аутори прожети комплексношћу својих идеолошких и професионалних уверења, као и политичких и економских промена и процеса међуратног периода.

Питање узрока кризе

Хетерогеност либералног дискурса се може уочити на примеру чланка Ђоке Ђурчина, економисте који се налазио на позицијама класичног економског либерализма¹⁴³, под насловом „*Привредна криза и проблем незапослености*“. У њему Ђурчин надуго излаже узроке саме кризе, све њене аспекте, као и предложене мере, барем оне за које сматра да су најдоминантније заступљене у дискурсу о кризи. Бројни предлози узрочности кризе, као што су хиперпродукција, повећање потрошње и снижење царина критикују се као неодрживо и некомплексно свхатање проблема саме кризе. Покушаји решавања кризе се дефинишу као реметилачки, због класично либералног схватања, по коме се тржиште понаша по обрасцима невидљивих законитости, које једине могу да доведу до излаза из проблематичне ситуације у којој се нашла светска економија.¹⁴⁴ На тим местима Ђурчин прибегава натуралистичким

¹⁴² Велимир Бајкић, „Сиротињски проблем“, у: *Народно благостање*, 1933, 116-117.

¹⁴³ Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 824-825.

¹⁴⁴ Ђока Ђурчин, „Привредна криза и проблем незапослености“ у: *Нова Европа*, 26. септембар 1931, 120-123.

аналогијама, па потенцијална решења, тако уобличена, морају узети у обзир, „...потпуно поштовање тих привредних закона“.¹⁴⁵

Ћурчинова анализа либералног дискурса јесте илустративна управо на местима где исцрпније износи различите узроке кризе. Наводе се различити фактори настанка економске депресије, узроци се проналазе у паду цене жита као најпотребније намирнице, чији пад повлачи за собом пад цена осталих производа, након тога следе међународне и политичке прилике, затим технолошке промене, аутархичне, интервенционистичке мере влада као погоршање већ насталог стања, а касније се наводи и већа запосленост жена као један од фактора који утиче на пораст незапослености.¹⁴⁶

Управо оваква разноврсност указује на хетерогеност либералног наратива, што представља једну од главних карактеристика либералних тумачења економских кретања међуратног периода.

Карактеристика шароликости је подједнако присутна и код аутора класичног економског либерализма, који кризу на неким местима проналазе и у неекономским факторима, као и код аутора, новијег социјалног либерализма, који су критичније настројени према постулатима и теоријама класичне и неокласичне политичке економије.

Еуген Маутнер¹⁴⁷ такође оличава варијације либералних интерпретација о кризи. Он управо критикује шароликост тумачења која се по њему нуде у изобиљу, и посебно тренд по коме су „...сви наши интелектуалци као филолози, биолози, зоолози постали економисти“.¹⁴⁸ Главни узроци за економску депресију по њему су „С једне стране светски рат, а с друге совјетски експеримент у Русији...“¹⁴⁹ Маутнер се не бави дубљом анализом узрочности, тако да у његовој анализи изостају аргуменути у прилог ова два феномена као главна два узрочника кризе. Поред та два, као пресуде

¹⁴⁵ Исто, 124.

¹⁴⁶ Исто, 128-129.

¹⁴⁷ <http://zbl.lzmk.hr/?p=1252>, економиста и новинар јеврејског порекла из Словачке. Писао је за разне југословенске листове о економској и политичкој проблематици. Брат утицајног индустријалца и банкара Гргура Маутнера.

¹⁴⁸ Еуген Маутнер, „Крилате речи у нашој привредној политици“, у: *Народно благостање*, 2. април 1932, 213.

¹⁴⁹ Исто, 213.

узроке истиче напуштање научних путева, под чиме се подразумева теорија класичног и неокласичног економског либерализма, и веровање у тржишни „аутоматизам“.

Приближно сличну слику када је диверзитет тумачења кризе осликава и Велимир Бајкић у тексту под насловом :“ *Два мишљења о узроцима светске привредне депресије*“.¹⁵⁰ Он се бави анализом два виђења која потичу из банкарског сектора. Прво је представљао Оскар Васерман, тадашњи директор „Дојче банке“ из Берлина. Док је иза другог стајао извештај који је поднела једна од највећих белгијских банака, „Социете женерал де Белжик“. Оскар Васерман се држао становишта које неки историографи данашњице узимају као један од узрока генералне међуратне нестабилности, али не као један од искључивих узрока саме депресије, а то је Први светски рат. Критикује се политика заштитних царина, државног интервенционизма и протекционизма. Такви погледи представљају тумачења блиска класичном економском либерализму, што је такође опредељење својствено појединцима који су блиски крупном капиталу.

Кључна ставка коју Весерман износи, јесте што он постулира један једини узрок за целокупну велику депресију. У том смеру истиче како, „... *главни узрок лежи у чињеници да Европа ни 12 година после рата нема мира*“.¹⁵¹Весерманов дискурс представља либерални отклон од последица саме кризе.

Као и многи други либерали класичног типа, ни Весерман не види узроке кризе у функционисању самог тржишног система, већ су они пронађени у политичким и војним околностима, које спутавају функционисање тржишта. Закључак којим Бајкић завршава Весерманово излагања илуструје његово редукционистичко становиште, „...*узроци светске привредне кризе су разноврсни али сви они имају порекло у комплетном поремећају светске привреде проузроковане ратом*“.¹⁵²

У супротности са једностраним тумачењем из Берлина, извештај белгијске банке „Социете женерал де Белжик“ наводи „*Свака економска криза је поремећај између производње и потрошње*“.¹⁵³ Већ ова реченица са којом је започет извештај указује на више узрочних елемената у приступу интерпретирања узрока кризе. Текст који спомиње утицаје ратних дешавања 1914-1918, хиперпродукцију, пад производње,

¹⁵⁰ Велимир Бајкић, „Два мишљења о узроцима светске привредне депресије“, у: *Народно благостање*, 30. мај 1931

¹⁵¹ Исто, 337.

¹⁵² Исто, 338.

¹⁵³ Исто, 338.

утицај вредности злата и сличне факторе за које се тврди да доприносе настанку депресије, свакако драстично одудара од једностраног виђења узрочности извештаја берлинског банкара. Као такав представља још један у низу показатеља хетерогености либералног дискурса о кризи, иако оба спадају у домен тумачења класичног економског либерализма.

Даљу конфузију, презентује Бајкић у анализи банкарског и берзанског слома у САД. Након исцрпног излагања свих економских фактора, укључених у слом банака на који је утицао берзански крах, Бајкић оптимистично закључује „...*живот у Њу-Јорку и целој Америци још увек је онако сјајан и буран као што је био пре чувених крахова*“.¹⁵⁴ Управо овакви ставови многих економиста, политичара и интелектуалаца широм света и на југословенским просторима, указују на првобитно неразумевање обима и карактера кризе.

Таква радикално супротстављена тумачења су допринела широј кризи либералног поретка, као и либерлане политичко-економске теорије и идеологије.

Хиперпродукција има истакнуто место у либералним тумачењима економске депресије. Многи аутори је постављају ако не као главни, онда један од најзначајнијих окидача целокупне кризе. Један од аутора који је истиче као битан узрочни фактор је и словеначки економиста Александар Билимовић¹⁵⁵. Супростављајући се дефинисању кризе као конјуктурне, Билимовић је описује као кризу конјуктурно-структуралног типа. Главни узрок тим структурним померањима се проналази у аграрној кризи, релативне, а не апсолутне хиперпродукције.¹⁵⁶

У питању је по Билимовићевој анализи привредна ситуација у којој има мање индустријских добара, него што је то ситуација са аграрним, што даље доводи до несклада у цени две врсте артикала.¹⁵⁷ Већина аутора када пише о хиперпродукцији мисли делимично и на феномен присутан 20-тих година који представља продукт

¹⁵⁴ Велимир Бајкић, „KEEP SMILING – једна економско-финансијска шетња по Америци“, у: *Народно благостање*, 3. јануар 1931, 8.

¹⁵⁵ Билимовић је био руски емигрант који је предавао на Правном факултету у Љубљани. Представљао је економисту слконог социјал-либералним погледима на привреду, поред великих доприноса у Словенији, за економску мисао на тлу тадашње Србије значајни су његови текстови у *Народног благаостању*, Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 616-623.

¹⁵⁶ Александар Билимовић, „Неколико мисли о данашњој привредној кризи I“, у: *Народно благостање*, 19. септембар 1931, 595.

¹⁵⁷ Исто, 595.

Првог светског рата, коме неки придају већи, а други мањи утицај на депресију 30-тих година. Највећи број аутора је био фокусиран на последице пада цена жита на светском тржишту средином 20-тих година, које су проузроквале велику хиперпродукцију, коју је почетком тридесетих година економска депресија појачала.¹⁵⁸

Хиперпродукција се истиче као саставни део југословенске кризе јер је главна последица њеног деловања пад цена сировина¹⁵⁹, што у привредном смислу највише погађа земље са привредном структуром аграрног карактера. Такву констатацију износи и Иво Белин у тексту *„Нове Европе“*, када поред главних фактора кризе, незапослености и финансијских потешкоћа, повезује утицај хиперпродукције са падом цена пишући „... у ниским цијенама појединих артикала који се производе у масама...“¹⁶⁰ чиме хиперпродукцију сврстава у ред главних узрочника и чинилаца депресије. Белинова анализа полази од пада цена житарица на међународном тржишту, што је како даље наводи утицало на пад цена у Краљевини Југославији, у складу са зависношћу у којој се цене житарица унутар југословенске привреде налазе у односу на флукуације цена на светском нивоу. Тиме потенцира потчињеност југословенске привреде светској, и како тврди чињеницу да Краљевина Југославија у таквом односу снага једноставно нема довољно економске и политичке моћи да значајније утиче на процесе који су у току. Аграрна криза југословенске привреде се узима за извор из кога се сливају сви остали привредни проблеми, као што сам Белин наводи *„Опћи назадак у свим гранама пољопривредне продукције, главни је дакле узрок наше привредне кризе“*.¹⁶¹

У таквом смеру Белин резимира како је криза аграрног сектора главни узрок кризе у осталим гранама привреде, како за собом повлачи ланчани низ криза других сектора. Јер је изазвала кризу „...трговине, обрта и индустрије, па то томе отворила и проблем незапослености...“.¹⁶² Таква тумачења Белин ће изнестити и у каснијим чланцима. Тамо ће се узроци кризе пронаћи у последицама Првог светског рата, али ће се и даље истичати аграрни карактер југословенске привреде, који даље структурно условљава динамику кризе у осталим секторима, у складу са њиховом

¹⁵⁸ Мари-Жанин Чалић, *„Социјална историја Србије 1815-1941“*, (Београд: Клио, 2004), 332

¹⁵⁹ „Пад цена“, у: *Народно благостање*, 15. август 1931, 513-515.

¹⁶⁰ Иво Белин, „Светска привредна криза и Југославија“, у: *Нова Европа*, 26. септембар 1931, 140.

¹⁶¹ Исто, 141.

¹⁶² Исто, 142.

неразвијеношћу.¹⁶³ На самом крају текста се инсистира на партикуларности југословенске кризе „*Може се рећи да смо овој нашој невољи углавном сами криви зато што нисмо водили рачуна о нашим стварним приликама као и о променама у привредној структури код нас и на страни...*“¹⁶⁴ Партикуларизација југословенске кризе представља тумечење својствено Иво Белину, за кога се не може рећи да дели сагласност многих аутора либералног наратива са страница југословенске штампе.

Криза унутар аграрног сектора се често схватала као одлуђујућа и на светском нивоу, као такву ју је конципирао и економиста либералне школе¹⁶⁵, Богдан Прица „*Савремена привредна криза у свету почела је са кризом у аграру*“.¹⁶⁶ У наведеном тексту се анализира хиперпродукција са почетка двадесетих година, која се пореди са истом појавом из 1928. године. Као неке од узрока овај текст истиче поремећај између понуде и потражње, тачније повећање опсега понуде аграрних производа, а истиче и деструктивне последице протекционистичких политика високих царина.¹⁶⁷

Разноликост либералних интерпретација испољава и текст под називом „*О кризи капитализма*“.¹⁶⁸ У њему се аутор експлицитно бави проблемом вишеструко супротстављених тумачења узрока кризе у редовима економиста, аналитичара, новинара и осталих стручњака, по чему подсећа на раније наведен, и критички настројен чланак Еугена Маутнера. Аутор набраја неке од најприсутнијих узрока, који се појављују у дискурсу о узрочности кризе, у том низу се спомињу: Први светски рат, несразмерна подела злата, царински протекционизам и хиперпродукција, да би се на крају донекле резигнирано упитао „*одакле и зашто долазе ти разлози економских поремећаја, немају ли они сви свој заједнички извор и задњи узрок који их детерминише?*“¹⁶⁸

¹⁶³ Иво Белин, „Узроци економско-финансијске кризе у Југославији, у: *Нова Европа*, 26. мај 1932, 323-325.

¹⁶⁴ Исто, 326.

¹⁶⁵ Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 836-837, Идеолошка припадност Богдана Прице није експлицитно наведена. Она се може протумачити на основу карактеризације аутора као „грађанског економисте“ одреднице у складу са економском парадигмом марксизма-лењинизма, кроз чију визуру је написана наведена историја економске мисли у Србији.

¹⁶⁶ Др. Богдан Прица, „Криза од превеликог обиља – покушај решења савременог парадокса“, у: *Народно благостање*, 26. септембар 1931, 612.

¹⁶⁷ Исто, 613-615.

¹⁶⁸ М.Протега, „О кризи капитализма“, у: *Нова Европа*, 26. децембар 1931, 349.

Наставак текста доноси поделу узрока на оне примарне и секундарне природе. Као примаран узрок истиче се криза самог капиталистичког система, нека врста превазиђености самог капитализма, док се као секундарни перципирају они за које се тврди да се иначе истичу као примарни, хиперпродукција, царинске тарифе итд.¹⁶⁹ Хиперпродукција као један од пресудних узрочника кризе се проналази и на другим местима либералног дискурса, који су критичније настројени према капитализму.

Са позиција које заговарају планску привреду, спомињући и самог Маркса, али без јасног опредељења за неку од тада најјаче заступљених левичарских алтернатива (марксистичко-лењинистичку и социјалдемократску), спомиње се цикличност криза које изазивају проблем хиперпродукције.¹⁷⁰ Оваква тумачења измичу строго либералним класификацијама. Са обзиром на примат који у њима игра планска привреда, као и изразити антикапиталистички сентименти, док у складу са нејасноћама и кризом међуратног либерализма деле одређена својства са социјалном струјом економског либерализма.

Поред већ наведених феномена који су истицани као главни узроци економске депресије унутар либералног дискурса о истој, требало би споменути питање злата које је заокупљало економисте либералног опредељења, не толико као узрок већ последица кризе која би могла имати далекосежне утицаје по опстанак самог капиталистичког система.

Питање се постављало као један од важнијих проблема послератне либералне економије, чијем решењу, тачније обнављању златног стандарда, су тежиле државе капиталистичких привреда, предвођене Великом Британијом.¹⁷¹ Међу светски утицајним економским мислиоцима који су се бавили питањем златног стандарда припада Кејнз. У једном од својих есеја из 1930. године изражава критичност према традиционалном поимању златног стандарда, и целу дебату у вези тога карактерише као испуњену конзервативизмом и предрасудама, док исказује своје потенцијално прихватање за одбацивање златног стандарда.¹⁷²

Од југословенских економиста либералне школе о тим питањима је писао Велимир Бајкић. Овом проблематиком се бавио у време када се депресија на светском

¹⁶⁹ Исто, 349-354.

¹⁷⁰ Ј.Зубовић, „О организовању привреде“, у: *Нова Европа*, 26. фебруар 1934, 35-37.

¹⁷¹ Иван Т.Беренд, „Економска историја Европе у 20. веку“, (Београд: Архипелаг, 2009), 71

¹⁷² John Maynard Keynes, „*Esseys in Persuasion*“, (New York: W.W.Norton&Company), 183

нивоу продубљивала, након што се 1931. Велика Британија одрекла златног стандарда.¹⁷³

Он се прибојавао слома целокупног капиталистичког економског система. Акцентовао је повезаност проблема златног стандарда са сломом светског тржишта капитала, које се смањивало и урушавало под утицајима светске економске депресије.¹⁷⁴ У истом чланку се захтева да државе које поседују веће количине злата попут Француске, то злато ставе на располагање оним државама које су у дефициту са златним резервама, како не би дошло до урушавања капитализма у Европи. Слично је мислио и Еуген Маутнер, приписујући одлив злата у Франуску њеној финансијској стабилности и поверењу капитала у француске привредне прилике.¹⁷⁵ Том питању Бајкић се враћао и касније. Тако у тексту који се бави „четвртим чином светске привредне депресије“ он анализира француски зајам Великој Британији, што тумачи као пример одлива капитала из Француске, тачније велики прилив капитала у Велику Британију, што по Бајкићу даље утиче на стабилизацију енглеске фунте, пољуљане дешавањима из 1931. Године.¹⁷⁶

¹⁷³ Иван Т. Беренд, „Економска историја Европе у 20. веку“, (Београд: Архипелаг, 2009), 79

¹⁷⁴ Велимир Бајкић, „Банкротство међународног тржишта капитала – поводом разговора о француском злату“, у: *Народно благостање*, 24. јануар 1931, 50-53.

¹⁷⁵ Еуген Маутнер, „Крилате речи у нашој привредној политици“, у: *Народно благостање*, 2. април 1932, 213.

¹⁷⁶ Велимир Бајкић, „Један симптом убрзане привредне депресије“, у: *Народно благостање*, 13. мај 1933, 307-309.

Либералне критике државног интервенционизма

Главни изазов класичног економског либерализма, у међуратном периоду европске и светске историје, представљао је државни интервенционизам, поготову његово трговинско обличје, протекционизам. Као реакција на берзански слом у Америци, који је за собом повукао све остале области привреде у суноврат, и његово преливање на европски континент, протекционизам је прохујао свим државама Европе као најпримамљивије решење за санирање економског краха, и наметнуо се као главна алтернатива либерланом капитализму.¹⁷⁷ Протекционизам је представљао једну од главних мера државне интервенције која је у периоду између два светска рата креирала наглу поделу унутар либерализма, на практичном као и теоријском плану.

Тежња ка заштити сопствене привреде кроз самодовољност и високе царине се са друге стране не може приписати само либералним политикама и теоријама. Такви покушаји су у периоду о коме је реч представљали главну алтернативу политикама слободног тржишта, којој су прибегавали актери са оба краја политичког спектра. Новина у доменима либералне теорије се огледала у томе да је таква врста економске политике била у суштој супротности са дотада етаблираним идеолошким параметрима, који су чинили главне аспекте либералне мисли, још од њеног формулисања у 17. и 18. веку.¹⁷⁸

Када је однос класичног/неокласичног економског либерализма и протекционизма у питању, ту се може сагледати процеп који је настао у оквирима либерализма почетком 20. века, и сукоб са социјалном варијантом истог. Са обзиром да је социјални либерализам био склонији државној интервенцији у економији, а да се класична струја противила томе бранећи постулате и теорије, тада већ традиционално везане за либералне доктрине. Реч је о ерозији класичног економског либерализма, пред налетима аутархије и протекционизма.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Иван Т.Беренд, „Економска историја Европе у 20. веку“, (Београд:Архипелаг, 2009), 79-84

¹⁷⁸ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 25-28.

¹⁷⁹ Иван Т.Беренд, „Економска историја Европе у 20. веку“, (Београд:Архипелаг, 2009), 60-70.

Један од примера отпора према државним мерама међу југословенским ауторима представља случај Карла Гемид.¹⁸⁰ Он је писао о значају британске трговине по европски континент, посебно истичући важност коју Велика Британија садржи као једна од колевки економског либерализма, и то у време када се већина земаља Европе окреће интервенционистичким мерама. Гемид нуди анализу промене стања у британској политици, у односу према протекционизму, излажући аргументе који обе стране износе за и против одређених политика. Као пример наводи и како је Кејнз као „...најистакнутији либерал... променио своје гледиште“.¹⁸¹

На крају своје анализе, пише о опасностима какве предвиђа да би такве економске политике донеле, и закључује како се Европа налази пред последњом шансом за одвраћање Велике Британије од протекционистичких мера „... јер би то било, као што рекосмо, једна врста катастрофе за државе европског континента“.¹⁸² Неколико месеци касније Гемид ће написати чланак који разматра кризу либерализма на светском нивоу.¹⁸³ У њему је укратко скицирао корене либерализма у Великој Британији, а главни проблеми које постулира су питања државне интервенције у САД, отворена последицама велике депресије.

Гемид је критичан према неким аспектима либерализма који се по њему показују као нееластични, као што је Хуверово схватање незапослености као приватног ризика. Ипак касније истиче како проблем није капиталистичке, тржишне природе „Не може се истовремено водити протекционистичка политика и либерално управљати државом“¹⁸⁴ чиме указује на проблематичност протекционистичких мера као фактора контрадикторности америчког и светског либерализма. На крају завршава анализу државног интервенционизма одбацујући га као опасан предлог, који би дејствовао „...катастрофално на светско тржиште“.¹⁸⁵

Богдан Прица нуди, у склопу интерпретација класичног економског либерализма, једну врсту антисоцијалистичког тумачења кризе у индустрији, која се креће уз критику протекционистичких мера у аграру. Са обзиром на велику

¹⁸⁰ Чест сарадник Народног благостања, Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 843.

¹⁸¹ Карл Гемид, „Велика опасност за европску привреду“, у: *Народно благостање*, 21. март 1931, 181.

¹⁸² Исто, 181.

¹⁸³ Карл Гемид, „Сутоп либерализма“, у: *Народно благостање*, 9. мај 1931, 293-294.

¹⁸⁴ Исто, 294.

¹⁸⁵ Исто, 294.

сукобљеност либералног и социјалистичког виђења економског и друштвеног живота током периода о коме је овде реч, антисоцијалистички аспект је био веома важан чинилац либералних тумачења о кризи капитализма.

Неки аутори су користили антисоцијалистичку реторику како би нападали, њима на тај начин покушавали да дискредитују сваки вид државног интервенционизма.¹⁸⁶

Како је већ раније изложено, Прица аграрну кризу види као поремећај понуде и потражње, и хиперпродукцију која је из тог поремећаја произведена као један од главних узрочника исте. Антисоцијалистички аспекти његовог тумачења индустријске кризе долазе до изражаја када пише о понуди као узроку кризе поменутог сектора „...а адаптирати их није могла услед борбе радника за одржање високих плата“.¹⁸⁷ Критикују се синдикалистичке тежње радништва уперене ка већим надницама, које по Прици и сличним ауторима економског либерализма, потичу из „кривих“ теорија, алудирајући на марксизам. Посебно се критикује Марксова „кризентеорија“ по којој „смањивање надница доводи до смањења потрошње“.¹⁸⁸ Прица закључује своју анализу вршећи синкретизам националне и социјалистичке идеологије и тврди „Јер аграрни и индустријални протекционизам потиче од екстремног национализма, а нееластичност на пијаци рада потиче од екстремног социјализма“.¹⁸⁹

На крају, након Прициног, налази се критика датог чланка, без наведеног аутора. Критика која је изнета на излагање др. Прице неодољиво подсећа на анализу какву је могао изнети Велимир Бајкић. На такав закључак утиче садржај саме критике. У њој неименовани аутор критикује истицање протекционизма као једног од узрока депресије и супротставља своје ставове ономе што назива либералним доктринама, и ставовима економског аутоматизма.¹⁹⁰ Целокупна критика представља гледишта много ближа идеологији социјалног либерализма, којој је Бајкић био неупоредиво склонији у односу на сопствене колеге економисте, укључујући и Богдана Прицу. На крају

¹⁸⁶ Еуген Маутнер, „Крилате речи у нашој привредној политици“, у: *Народно благостање*, 2. април 1932, 213-215.

¹⁸⁷ Др. Богдан Прица, „Криза од превеликог обиља – покушај решења савременог парадокса“, у: *Народно благостање*, 26. септембар 1931, 614.

¹⁸⁸ Исто, 613.

¹⁸⁹ Исто, 614.

¹⁹⁰ Исто, 614-615.

критике неименовани аутор се позива на чланак из *Народног Благостања*¹⁹¹ за који се тврди да садржи праве смернице за решавање економске депресије, за разлику од Прициног. У складу са овим претпоставкама може се поставити питање Бајкићевог ауторства анализе присутне на крају критике, а додатни мотив у том смеру представља чињеница да је Бајкић имао навику да избегава потписивање одређених текстова.¹⁹²

Када је социјални аспект Бајкићевог либерализма у питању, требало би истаћи различите нивое социјалних вредности којима је Бајкић био привржен. У том правцу илустративним се чини текст који је написан у коауторству са Карлом Гемидом, поборником класичног економског либерализма. У њему Гемид и Бајкић (није назначено ко је писао који део текста) критички пишу о стремљењима трговинске политике, пре свега европских земаља, која се све више шире у виду протекционистичких мера, које они ситуирају као реакцију на поремећај понуде и потражње као и хиперпродукције.¹⁹³

Док се аутори наведеног текста разликују по одређеним нормативним питањима политичке економије, овде стоје заједно иза критике протекционизма у спољној трговини, коју изједначавају и са аутархичном привредом, и закључују „*Из светске привредне кризе има само један излаз, а тај се светско-привредни. Покушај да се он национално реши може само да погорша стање као што су то показале прилике последњих недеља*“.¹⁹⁴ Алтернативно решење проблема који је покушавао да се одстрани протекционизмом овде није детаљније елабориран. Вероватно се под светско-привредним „излазом“ подразумева просто систем слободне трговине, као и ревитализација међународних спољнополитичких односа на светском тржишту.

На основу наведених погледа, увиђа се да је Бајкић био склонији неким облицима државне интервенције, док је у осталим доменима привреде, као што је спољна трговина био „традиционалнији“ када су либерална идеологија и теорија неокласичне економије у питању.

Васа Срдић износи сличне, класичнолибералне критике протекционизма, када истиче како би „*Царинска унија целе Европе једина би могла да донесе бар први знак*

¹⁹¹ „Пад цена“, у: *Народно благостање*, 15. август 1931, такође без аутора.

¹⁹² Велимир Бајкић, *Изабрани списи*, (Београд: Службени гласник, 2009), 25.

¹⁹³ Велимир Бајкић, Карл Гемид, „Угушивање светског робног тржишта – најновији облици међународне трговинске политике“, у: *Народно благостање*, 7. новембар 1931, 701-703.

¹⁹⁴ Исто, 704.

неког привредног препорода Европе“¹⁹⁵, апострофирајући на тај начин значај европског економског интернационализма насупрот стремљењима ка самодовољности каква су погађала европски континент. Његов текст одудара од осталих, по томе што истиче демократију као важан аспект економске кризе. Истиче демократски дефицит европских земаља, у случају узрочности кризе, као и императив веће демократизације, која би ишла уз већу економску либерализацију, као једини вид решења исте.¹⁹⁶

Парадигматичну критику државних мера пружа већ споменути текст Еугена Маутнера. Поред наведених поистовећивања социјалистичких политика са упливом државе на тржиште, Маутнер истиче аграрну кризу као акутну, и потребу да се југословенска привреда индустријализује уз помоћ страног капитала. У прилог индустријализацији позива се на Бајкићево писање у *„Народном Благостању“*, мада не наводи на које би се то тачно чланке односило, истичући како је Бајкић већ изнео аргументацију у прилог његовој тези, као и о потребним условима за такву врсту индустријализације.

Карактеристике класичног економског либерализма долазе до изражаја када се као главни разлози за успостављање економски стабилног друштва виде као „... савремено и сређено законодавство и добру управу, два главна услова за правичну и строгу контролу, а тиме и за пуну заштиту свих државних и националних интереса“¹⁹⁷ узимајући у обзир да се класични либерализам заустављао на правном регулисању правичне „утакмице“ за све учеснике тржишне интеракције.¹⁹⁸

Страх од неконтролисане бирократије и политичких странака, којима би интервенција дала већа овлашћења се допуњава критиком социјалне функције, коју би држава по „социолибералима“ требала да преузме. Анализа се закључује поновним одбацивањем социјалне функције државе, *„Нема спора да модерна држава мора да води рачуна о народном благостању о привредном и социјалном напретку земље. Али држава тај привредни и социјални напредак најуспешније постижава добрим законодавством и добром управом.“*¹⁹⁹ На сличан начин Иво Белин врши отклон од

¹⁹⁵ Васа Срдиф, „Данашњи видици Европе“, у: *Нова Европа*, 26. октобар 1931, 171.

¹⁹⁶ Исто, 171-172.

¹⁹⁷ Еуген Маутнер, „Крилате речи у нашој привредној политици“, у: *Народно благостање*, 2. април 1932, 214.

¹⁹⁸ Steven Wall, *The Cambridge companion to liberalism*, (Cambridge: Cambridge university press, 2015), 270.

¹⁹⁹ Еуген Маутнер, „Крилате речи у нашој привредној политици“, у: *Народно благостање*, 2. април 1932, 215.

мера државног интервенционизма, када тврди „Остаје, прије свега да снизимо стандард живота према нашим приликама”²⁰⁰. Пар редова касније објашњава како Краљевини Југославији „нису дозвољене“ оне мере које предузимају неке државе попут Белгије, Холадније и Швајцарске. Наступајући у овом тексту, са становишта класичног либерализма, Белин захтева мере рационализације и штедње. Кантовском терминологијом се запечаћује питање решавања кризе „Јер нам не остаје друго. То је категорички императив самоодржања”.²⁰¹

Исте погледе на политике штедње, решавање проблема депресије и државну интервенцију у привреди заговара Александар Билимовић. Критика протекционистичких политика полази од тога да је стање њиме изазвано нарушило продају индустријских и аграрних производа. Поред тога се уочава антисоцијалистички део Билимовићевог тумачења, када описује проблематичност синдикалних утицаја, који ометају снижавање надница, што се уобличава као пожељан политички потез.²⁰² То је кључан аспект Билимовићевог предлога за санирање последица депресије, јер се структурна криза може превазићи само снижавањем цена рада, обуздавањем монопола и ублажавањем протекционизма.²⁰³

У складу са својим првобитним партикуларистичким интерпретацијама депресије, Белин је сматрао како ће решење аграрне кризе подстаћи бољитак у осталим секторима привреде. Све од незапослености до финансија би било опорављено решавањем кризе у аграру „Рјешењем аграрне кризе, уклањањем незапослености као посљедице, те побољшањем опћих привредних прилика, ријешио би се и наш финансијски проблем”.²⁰⁴ У тексту из 1931. године Белин не спомиње државне мере, вероватно зато што у то време још нису постале најалармантније питање југословенске економске политике.

Један од главних облика државне интервенције, који је попримао велики утицај у практичном деловању југословенске државе, јесте картелисање у индустрији, које се почетком тридесетих година профилисало као једно од главних решења кризе у

²⁰⁰ Иво Белин, „Узроци економско-финансијске кризе у Југославији, у: *Нова Европа*, 26. мај 1932, 327.

²⁰¹ Исто, 327.

²⁰² Александар Билимовић, „Неколико мисли о данашњој привредној кризи I“, у: *Народно благостање*, 19. септембар 1931, 596.

²⁰³ Исто, 596-597.

²⁰⁴ Иво Белин, „Светска привредна криза и Југославија“, у: *Нова Европа*, 26. септембар 1931, 143.

индустријском сектору.²⁰⁵Монополисање индустрије формирањем картела покренуло је разматрања на теоријском плану, у складу са значајем који је попримало у оквиру кризе целокупног капиталистичког поретка. Многи од аутора и интелектуалних „припадника“ либералног наратива су се освртали на картелисање у индустрији југословенске економије, покушавајући да изнесу своје теоријско-идеолошко виђење проблематике. Велимир Бајкић се у почетку фокусирао на описивање теоријске, као и практичне суштине картела, што не зачуђује са обзиром на до тада невиђену распрострањеност коју су картели попримили. Првобитно дефинисање картела у оквирима либералног дискурса, полази од тога да је картел организација одбранбеног карактера, да је то картел цена, који треба да одреди минималне цене.²⁰⁶Касније се приступа изношењу јасне дефиниције картелне организације *„Картел је споразум између више самосталних предузећа исте привредне гране за ограничавање или уклањање међусобне конкуренције“*.²⁰⁷ Картел се сагледава као једна од последица кризних утицаја у индустријском сектору.

У наредном чланку Бајкић и Гемид приступају дефинисању принудног картела, оног који *„закон намеће свима подузетницима једне привредне гране“*.²⁰⁸Примери такве праксе се виде у новонастајућим економским пројектима фашистичке Италије, нацистичке Немачке као и „њудиловским“ Сједињеним Америчким Државама.

Аутори текста у делу анализе монополистичких картела, поистовећују први феномен са феноменом корпоративне државе, формулисаним у оквирима фашистичких идеологија, због чега као финални ступањ картелисања посматрају фашистички појам сталежа. Прибегава се и дефинисању сталежа у економској сфери, као што се у прошлом дефинисао картел, док поистовећивања са фашистичким концептом корпоративизма, тачније економског диригизма, како га назива Иван Беренд,²⁰⁹ долазе у пуној мери до изражаја када се истиче бескласност сталешке организације и како се

²⁰⁵ Смиљана Ђуровић, *„Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941“*, (Београд:Институт за савремену историју, 1986), 113.

²⁰⁶ „Од картела до корпорација (сталежа)“, у: *Народно благостање*, 7. април 1934, 227, чланак није потписан, може се претпоставити да га је написао Велимир Бајкић, можда у коауторству са Карлом Гемидом. Као прилог томе говори чињеница да је у питању први део чланка, док су потписници другог Бајкић и Гемид. Ниједан од два дела не садрже објашњење за овакво стање.

²⁰⁷ Исто, 227.

²⁰⁸ Велимир Бајкић, Карл Гемид, „Од картела до корпорација (сталежа)“, у: *Народно благостање*, 21. април 1934, 259.

²⁰⁹ Иван Т.Беренд, *„Економска историја Европе у 20. веку“*, (Београд:Архипелаг, 2009), 110.

она „ставља насупрот класној“.²¹⁰ Касније дефинишу сталеж као највиши ступањ картелисања зато што „...нема аутсајдера...сви морају бити у организацији“, и на самом крају употпуњују сопствену амбивалентност према питању могућег резултата такве акције „Искусство ће показати колико ће у томе успети“.²¹¹

Бајкић ће и касније задржати неопредељен поглед на питање картела, поготову када се ради о потенцијалима картелисане економије: „Ми нисмо начелно одбацивали картел стојећи на гледишту да је картел ствар која може бити национално економски па и социјално политички штетна и корисна. Све зависи од околности у конкретном случају“.²¹² Уредник *Народног Благостања* на одређени начин губи њему својствену полемичку ноту, у критици економско-политичких феномена, када је ентитет картела у питању. Појава која подсећа на однос према аутархији у привреди, иако се ту Бајкић јасније опредељивао за систем слободне, међународне трговине. По питању картела задржава се на анализи и дефинисању самог појма и свих његових аспеката, пре свега на дескриптиван начин, док су нормативне тврдње углавном у другом плану. Са друге стране могу се запазити неке привржености либералним схватањима, на оним местима, где се спомиње утицај државне уредбе на регулисање деловања картелисаних организација, и истиче се како сузбијајући картеле држава чисти привреду од „...једног привредног облика који је мост ка планској привреди и дајемо све већи замах слободној утакмици...“²¹³

Његове ставове поводом државне интервенције у општим цртама добро осликава текст у коме одбацује категоризацију себе као либерала, као и одређене монополистичке тежње, уједно огарђујући се од планске привреде, са прихватањем интервенције у доменима социјалне политике, поготову према незапосленима.²¹⁴ Много чвршће нормативне ставове, по питањима картелисања индустрије, износи Богдан Прица. Децидно наводи како сматра да у одређеним условима картели могу бити позитивно примењени, ипак такве користи се допуњују штетом по некартелисане актере, што по Прицином уверењу може довести до „класног рата“ мислећи на сукоб

²¹⁰ Велимир Бајкић, Карл Гемид, „Од картела до корпорација (сталежа)“, у: *Народно благостање*, 21. април 1934, 259.

²¹¹ Исто, 260.

²¹² Велимир Бајкић, „Зелени картел“, у: *Народно благостање*, 23. јун 1934, 404.

²¹³ Велимир Бајкић, „Победа капиталистичког система над планско-привредним у уредби о картелима“, у: *Народно благостање*, 18. август 1934, 532.

²¹⁴ Велимир Бајкић, „Нетачност и извртање живе истине“, у: *Народно благостање*, 5. мај 1934, 291-292.

капитала и рада.²¹⁵ Прица примењује исту класификацију као Гемид и Бајкић, када корпорације и сталеже поистовећује са монополистичким организацијама, са тим што у складу са својом јасно израженим антисоцијалистичким схватањем ту сврстава и синдикалне организације. У тексту спомиње и претње по демократске режиме који се развијају у појединим државама (вероватно мислећи на фашистичке) и на крају даје оцену картела као изразито негативне појаве по либерално-тржишну привредну „*Картелисана привреда доноси масу проблема*“.²¹⁶ Као највећи проблем се види питање рационализације добара у картелима. На крају, картели се јасно одбацују, као и сваки вид државног интервенционизма јер је у питању проблем „...*свију типова планске привреде, који се распадају у групу картелских манипулација*“.²¹⁷

Питање аутархије

Питања државне интервенције и аутархије долазе више до изражаја унутар либералног дискурса након периода 1932/1933, у складу са преломним значајем који он садржи. Узимајући у обзир да су то преломене године, европске и светске историје, године доласка на власт Адолфа Хитлера у Немачкој и Френклина Делано Рузвелта у Сједињеним Америчким Државама. Вајмарска Немачка се под влашћу нациста окретала све обимнијим интервенционистичким мерама, упереним ка санирању сопствене депресије, док се сличан економски „експеримент“ остваривао у САД. Краљевина Југославија се кретала ка све већој економској интеграцији са Немачком, поготову од доласка Хитлера на власт.²¹⁸ Управо се у том периоду могу запазити одређена идеолошка одступања, код неких аутора о којима је овде реч. Крхкост либералне идеологије овога периода најбоље долази до изражаја у „скретањима“ која се дају уочити код Иво Белина.

²¹⁵ Богдан Прица, „Шта је довело до ширења картела“, у: *Народно благостање*, 24. новембар 1934, 756.

²¹⁶ Исто, 757.

²¹⁷ Исто, 757.

²¹⁸ Бранко Петрановић, „*Историја Југославије 1918-1988 I. Улога државе у привреди*“, (Београд: Нолит, 1988), датум приступа 9.4.2019, http://www.znaci.net/00001/93_9.pdf

Као економиста класичнолибералних схватања и неко близак крупног капиталу, Белин 1934. године пише чланак који у многим аспектима одудара од његових пређашњих идеја и ставова. У њему се описује слом теорије класичне политичке економије и либералне политичке праксе, пре свега у „колебци слободне трговине“ Великој Британији, поред чега се акцентује промена привредних структура капиталистичких земаља, које се све више окрећу мерама државног интервенционизма.²¹⁹

У супротности са сопственим тумачењима из ранијих година, испуњених партикуларистичким идејама о томе како југословенска криза садржи регионалне специфичности, сада се већа пажња поклања економским променама на светском нивоу. Белинов заокрет се уочава на примеру његове анализе аутархичних кретања у европским земљама. Истиче се позитиван утицај аутархије у индустријском сектору и погоршано стање које је произвела у аграрном. Одбацују се регионални споразуми земаља бивше Аустро-Угарске, који су тих година предлагани као опција регионалног опоравка од депресије. Заговара се оријентација усмерена ка већем извозу, поготову се наглашава индустријализација, што је постајала све израженија оријентација различитих југословенских економиста и политичара, од којих је најпознатији каснији председник владе Милан Стојадиновић.²²⁰ Белин резимира своју анализу потпуним прихватањем аутархичности *„Индивидуализам у продукцији и дистрибуцији који се често граничио са каосом и безглавошћу, треба полако заменити колективизмом“*.²²¹ Касније се експлицитније опредељује за самодовољност када тврди да *„Идеја аутархије превлађује... потребан је смишљен и до у појединости израђен план“*.²²² Прихватање државног интервенционизма и аутархичних мера није изолованог карактера. Белин се и на другим местима враћа сличној аргументацији, када постулира како је начелу слободне трговине потпуно „одзвонило“, поново користећи као пример раст протекционизма у Великој Британији.²²³ У том смеру касније у чланку износи фаталистичко предсказање напретка аутархичних и интервенционистичких мера *„Данас је готово и немогуће водити привредну политику на принципу индивидуалне*

²¹⁹ Иво Белин, „Развој и смернице наше привреде“, у: *Нова Европа*, 26. фебруар 1934, 38.

²²⁰ Бранко Петрановић, *„Историја Југославије 1918-1988 I. Улога државе у привреди“*, (Београд: Нолит, 1988), датум приступа 9.4.2019, http://www.znaci.net/00001/93_9.pdf

²²¹ Иво Белин, „Развој и смернице наше привреде“, у: *Нова Европа*, 26. фебруар 1934, 48.

²²² Исто, 48.

²²³ Иво Белин, „Две књиге о смерницама наше привреде“, у: *Нова Европа*, 26. фебруар 1934, 63.

*слободе...држава и те како, и све у већој мери, задире и мора да задире у привредне односе“.*²²⁴

Овако радикалан заокрет,либерално настројеног економисте, ниједном није дубље елабориран у његовим текстовима. Можда се делимични одговор може пронаћи у општим идеолошко-политичким кретањима почетка четврте деценије 20. века, током које су либерална идеологија и пракса доживеле потпуни слом, под налетом нових идеја самодовољности у економији и политици. Подједнако би се могли истаћи могући утицаји као и околности југословенске политичке средине, која се у том периоду бори са ефикасношћу монархистичко-војне диктатуре, и потенцијалним редефинисањем државне структуре.²²⁵ Док историчарка Смиљана Ђуровић указује како је промена курса, ка прихватању аутархичне економије, била веома присутна код високо позиционираних економиста либералног усмерења, поготово оних блиских крупном капиталу, при чему поред Милана Стојадиновића и М. Врбанића наводи и име Ива Белина.²²⁶ Белинов заокрет бива још јаснији када се узме у обзир његова повезаност са крупним капиталом из иностранства. У питању су фирме и концерни подржављеног капитала националсоцијалистичке Немачке, а сам Белин је једном приликом био на месту чела делегације за преговоре са немачким фирмама 1936. године.²²⁷ Такав положај баца светло на Белинову изразито радикалну промену тумачења феномена економске депресије у Југославији, узимајућу у обзир победу аутархичних тенденција у националсоцијалистичкој Немачкој.

Велимир Бајкић као економиста ближи одређеним аспектима модерног либерализма, око проблема аутархије заузимао је унеколико другачије позиције. Бајкић одбија могућност изласка из кризе путем изградње одређене врсте подунавске аутархичне економске уније, коју тих година презентује у облику међународног плана вођа фашистичке Италије Бенито Мусолини. Наводећи као аргумент како подунавске државе не могу саме потрошити свој аграрни и индустријски вишак, Бајкић одбацује

²²⁴ Исто, 63.

²²⁵ Бранко Петрановић, „Историја Југославије 1918-1988 I.Шестојануарска диктатура“, (Београд:Нолит,1988), датум приступа 9.4.2019, http://www.znaci.net/00001/93_6.pdf

²²⁶ Смиљана Ђуровић, „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941“, (Београд:Институт за савремену историју,1986), 134.

²²⁷ Ранка Гашић, „Продор немачког капитала у београдска рударска акционарска друштва тридесетих година 20. века“, Историја 20. века, 1/2013, 19-20.

могућност профитабилног, подунавског аутархичног споразума.²²⁸ У чланку у којем се бави трговинским односима Нацистичке Немачке и Краљевине Југославије, Бајкић објашњава неодрживост безговорног стања између две државе.

Аутархична стремљења нацистичке политичке елите дефинише као вољни, а не судбоности акт, за шта оптужује немачког министра Брауна, при чему критикује фаталистичка поимања аутархичних кретања.²²⁹ Анализирајући економске односе европске силе каква је Нацистичка Немачка, и мале економски слабе државе какву је представљала Краљевина Југославија, Бајкић истиче судбоносност трговинске политике малих земаља *„За једну малу државу као што смо ми трговинска политика је увек судбина“*.²³⁰ У том духу Бајкић прагматично сагледава проблематику аутархије у трговини *„И ако читав свет, односно све државе које нас интересују усвоје аутаркију мораћемо и ми да певамо исту песму“*.²³¹ Без јасног опредељења за аутархију саму по себи, износи се „реалполитичка“ потреба мале економије да се у потенцијалном сценарију прилагоди геополитичким кретањима већих привреда. Бајкић је задржавао одређени степен нејасног опредељења према неким аутархичним мерама, каква је на пример била дебата у вези постајања Призада. У тексту посвећеном управо тој дебати, позивао је на укидање монопола који Призад остварује на тржишту пшенице и кукуруза, да би са друге стране противнике Призада усмеравао ка чињеници да се у даташњим трговинским условима не може причати о слободној трговини и приватној иницијативи на светском тржишту.²³² Описани ставови изнова осликавају Бајкићеву склоност ка дескриптивној анализи насупрот нормативним изјашњавањима, када су одређени економски проблеми у питању, што није доследна црта његовог интелектуалног деловања. Са друге стране његова приврженост слободној трговини и међународној сарадњи у економској сфери се може уочити унутар текста који је написао пар година раније. Чланак се не бави искључиво питањем трговине, већ је оријентисан ка анализи банкарске кризе у Немачкој, као и сукоба који су се по тим питањима развили између Немачке и Француске.

²²⁸ Велимир Бајкић, „Од Тардјеа до Мусолинија“, у: *Народно благостање*, 7. октобар 1933, 643-644.

²²⁹ Велимир Бајкић, „Трговински односи са Немачком“, у: *Народно благостање*, 18. март 1933, 179.

²³⁰ Исто, 180.

²³¹ Исто, 180.

²³² Велимир Бајкић, „Још о привилегованом друштву за извоз“, у: *Народно благостање*, 3. јун 1933, 355-356.

Целокупну аргументацију Бајкић своди на методе међународне сарадње између две највеће западноевропске државе, када пише како је инострано кредитирање једина одржива опција, која се мора спровести интернационалном кооперацијом „*То се може постићи само путем уништења свију супротности између Немачке и Француске. Само Француска може сачувати немачки државни брод да не удари ни о Сцилу ни о Харибду*“.²³³ Таква становишта поводом супротстављене дихотомије слободна трговина/протекционизам, испољени су у бројним текстовима Бајкићевог ауторства. Један од таквих је анализа предлога за даље трендове трговинске политике Друштва народа, као и већ цитирани текст о светској трговини, написан у коауторству са Карлом Гемидом.²³⁴ Одређени вид скептицизма према аутархији Бајкић износи када Рузвелтове економске мере карактерише као „*проблематичан резултат председника Рузвелта, пошто он иде непроходним путевима*“ као и када упозорава на ширење аутархичних тенденција присутних у Немачкој и Америци.²³⁵

Поред Белиновог радикалног заокрета и Бајкићевог „реалполитичког“, прагматичног поимања проблема аутархије, таква проблематика је окупирала размишљања других економиста, аналитичара и новинара широм југословенског простора. Александар Донковић се интелектуално ситуирао као аутор краће синкретистичких ставова, донекле ближи концепцијама социјалног либерализма. Критикујући „култ профита“ који креира либерално уверење независности индивидуалних тржишних актера, поред тога истичући социјалне резултате кризе, некада није најјасније са којих идеолошких позиција наступа.

Поред тога, истиче етички аспект проблема који би требало да представља значајан део решења економске депресије.²³⁶ Оно што Донковића везује за већ споменуте ауторе јесте прихватање и оправдавање аутархије. Разлика је у томе што за разлику од Бајкића његово прихватање није слабо дефинисано, тј. изазвано

²³³ Велимир Бајкић, „Ситуација“, у: *Народно благостање*, 18. јул 1931, 456.

²³⁴ Велимир Бајкић, „Трговинско-политички погледи др-а Војислава Маринковића“, у: *Народно благостање*, 14. март 1931, 161-163, Велимир Бајкић, Карл Гемид, „Угушивање светског робног тржишта – најновији облици међународне трговинске политике“, у: *Народно благостање*, 7. новембар 1931, 701-704.

²³⁵ Велимир Бајкић, „Теоријско наслеђе лондонске конференције“, у: *Народно благостање*, 14. октобар 1933, 659-660.

²³⁶ Александар Донковић, „Морални чинилац у данашњој кризи“, у: *Нова Европа*, 26. новембар 1932, 549-553.

потенцијалним прагматичним околностима, док га од Белина дели детаљније елаборирање аргументације у прилог аутархичној привреди. Код Донковића се аутархија види као решење за проблем изазван поремећајем понуде и потражње, тачније метод којим би се могла успоставити равнотежа дисбаланса између њих, што је даље образложено позивајући се на вредности праведног друштва, одређене врсте интеграције различитих идеолошких становишта, која би требало да из своје синтезе произведу једну врсту „...опште друштвене идеологије“.²³⁷

Карл Гемид је износио оштру критику аутархичних кретања и мера, која је била усклађена са његовим пређашњим схватањима економске политике, која су се налазила на позицијама класичног економског либерализма. У чланку у коме су исцрпно анализирани пад југословенског увоза и извоза, користећи статистичке и квантитативне методе, написаном у коауторству са Јозом Томашевићем, југословенски пут ка аутархији је процењен као донекле завршен процес „Као и све остале државе и ми пуном паром пловимо ка аутаркији“.²³⁸ Аутархија се након тога потпуно одбацује уз аргументе како ће бити немогуће избећи даље форсирати политику економске самодовољности, а не произвести нов низ економских проблема. Покушаји даљег аутархизовања југословенске привреде ће по наведеним ауторима неминовно произвести „...снижење нивоа живота...“ док народи Европе и света не увиде деструктивност мера које подузимају, желећи да реше проблем економске депресије и „...да је међународна трговина потребна“.²³⁹ На основу ових ставова се види да је Гемид остао доследнији својим ранијим тумачењима феномена економске депресије, када су идеолошке концепције у питању. За разлику од Белина који је због веза са домаћим и страним (пре свега немачким) крупним капиталом у потпуности, у својим текстовима пригрлио идеју аутархизације домаће привреде, као и Бајкића који се донекле двосмислено и недовољно јасно определио, Гемид је задржао виђења својствена класичној/неокласичној политичкој економији и у том складу одбацио идеју самодовољности као нелибералну.

²³⁷ Исто, 556.

²³⁸ Карл Гемид, Јозо Томашевић, „Узроци и национално-економско дејство опадања наше спољне трговине“, у: *Народно благостање*, 5. август 1933, 503.

²³⁹ Исто, 503.

Прихватање интервенционистичких мера и поглед ка „страним“ моделима

Као два важна аспекта либералног дискурса о економској депресији у Краљевини Југославији, истичу се они текстови, који прихватају радикалније форме интервенционистичких мера, и други који се односе на стране покушаје истог карактера. Прво што се може запазити када су инострани модели државног интервенционизма у питању, је да се као и у случају аутаркије, повећава појава текстова такве тематике након 1933. године. Као и аутаркија, политичке промене у две до тада економски либералне државе, Сједињеним Америчким Држава и Вајмарској Немачкој су највише и најдетаљније испраћене у том погледу. Једна од карактеристичних црта текстова у „*Народном Благостању*“ јесте маргиналност већине чланака, који се налазе на крају недељних издања часописа, као и то да су у питању углавном непотписани чланици.²⁴⁰ То даље указује, да су споменути феномени ипак већински пропраћени као појаве од секундарног значаја, барем када је југословенско читалаштво у питању. У складу са маргиналним присуством, не проналази се озбиљнија и дубља анализа покушаја државног интервенционизма у споменутим државама, него се већина текстова заснива на дескриптивним изјавама. Оно што се може уочити, јесте негативно обојено тумачење државних мера, пре свега Рузвелтовог економског програма. Међу негативним оценама „њудиловског“ програма, који се тада налазио у својим зачецима, примећује се заузимање позиција класичног економског либерализма, када се критикују Рузвелтове политике као претња слободном тржишту и бојазан да ће „...*потпуно сломити приватну иницијативу*“, поред тога, спомиње се политика сузбијања незапослености путем јавних радова.²⁴¹

Неки од ретких чланака који „поседују“ ауторство представљају чланци Велимира Бајкића. Његово тумачење Рузвелтовог програма можда најбоље осликава

²⁴⁰ Истоветна запажања износи Зоран Јањатовић, када у својој анализи од 140 чланака поред већ наведеног маргинализма чланака о националсоцијалистичкој економији, у закључку акцентује очигледно одсуство политичке тематике са страница *Народног благостања*, што поново указује на Бајкићеву селективност критичког приступа, који може имати везе са његовим социоекономским положајем и интересима као заступника великих страних компанија, Зоран Јањатовић, „*Народно благостање и немачка привреда 1933-1936*“, Историја 20. века/1, 123-124.

²⁴¹ „Нове Рузвелтове мере у борби против незапослености“, у: *Народно благостање*, 24. март 1934, 201.

поднаслов једног текста : „ *Генерал Џонсон диктатор америчког “Нена” (New Deal), насилно уводи планско-привредни систем на место најлибералнијег привредног система, који је до сада практикован у Северноамеричким државама*“. ²⁴²Очигледан негативни набој, којим су обојене оцене тадашњих економских кретања са друге стране Атлантика, надопуњава се симболичком супротстављеношћу, где би оличење либералне идеологије требао да представља утицајни индустријалац Џон Форд. За њега се у наставку тврди да је остао „... *либерални предузетник старог кова који не дозвољава да му се неко меша у послове*“ при чему се индустријски магнат не сагледава само као либерал који одбија државну интервенцију, већ Бајкић Рузвелтове покушаје реформи конципира као тежњу стварања државног социјализма. ²⁴³На овом примеру поново се могу уочити оквири „социјалног“ у Бајкићевом либерализму. Поново се показује да домет његове концепције модерног либерализма достиже своје границе на питањима државне помоћи сиромашнима, док се дубља државна трансформација привреде у већини случајева одбацује. Једино благо, слабо дефинисано одступање, као што је већ раније истакнуто, представљају мишљења изнета на тему аутаркије. Бајкићева критика Рузвелтових економских планова била је још оштрија у другом делу текста. У њему се иступа из чисто економски оријентисане анализе да би се економски програм сагледао из политичке визуре, након чега Бајкић износи тврдње о угрожености америчке демократије. За такво стање ствари се оптужује Рузвелтов програм, што је све поткрепљено и омогућено пропагандом, пре свега преко радија, који по Бајкићу популистички храни америчке масе насупрот либералној, слободној штампи. ²⁴⁴Даље у тексту, Рузвелтова банкарска политика, карактерише се као превише наивна, да би се на крају исказао Бајкићев анимозитет према Кејнзовим теоријама. Поглед на Кејнзов дотадашњи рад такође испољен пар година раније на питању златног стандарда, присутан је и у овом тексту, када Бајкић цинично закључује да ће чувени енглески економиста бити задовољан јер „...*америчка влада настоји да спроведе у дело његову тезу троши а не штеди*“. ²⁴⁵

²⁴² „У фронт !“, у: *Народно благостање*, 16. септембар 1933, 600 - 601, наведено је да текст потиче „из уредништва“ што указује на Бајкићево ауторство са обзиром да Бошко Мијатовић истиче како је Бајкић био једини уредник Народног благостања, Велимир Бајкић, *Изабрани списи*, (Београд: Службени гласник, 2009), 23.

²⁴³ Исто, 601.

²⁴⁴ „У фронт !“, у: *Народно благостање*, 16. септембар 1933, 629.

²⁴⁵ Исто, 631.

Називајући тезу коју је Кејнз заговарао (повећање потрошње), као теорију пропагандног карактера, супротставља јој мишљење да је за повећање конјуктуре потребно повећање тражње продукционих добара, за шта је предуслов повећање инвестиција. Све то је у крајњој инстанци могуће када капиталисти „имају поверење у будући привредни развој“²⁴⁶ што према Бајкићевим схватањима нису могли имати у односу на економске политике Рузвелта. Сличне оцене Њу дила проналазе се у неименованим текстовима Бајкићевог часописа. У једном чланку такве тематике, након анализе одређених аспеката Њу дила, постулира се како ће потенцијални неуспех морати проузроковати нове државне мере. А то ће закључује неименовани аутор, само потврдити став како „једна планска мера производи другу“.²⁴⁷

Тумачења Хитлеровог привредног плана су добила донекле другачији третман у текстовима „Народног Благостања“. Један од првих чланака који се бавио националсоцијалистичком економском политиком, пре свега сузбијањем незапослености и аграрном политиком, Бајкић констатује како националсоцијалисти нису остали доследи свом економском програму, са обзиром да је он обухватао тоталну етатизацију привреде. Констатује се како Хитлерове првобитне мере „...стоје на терену слободне конкуренције“.²⁴⁸ Нарочито се истиче као важна, чињеница да иако постоји тежња за подизањем „народног благостања“ она не произилази из тежњи усмерених ка формирању планске привреде, већ се остварује „...путем приватне иницијативе“.²⁴⁹ На тај начин се првобитне националсоцијалистичке економске мере сагледавају унеколико позитивније од Рузвелтових, због већег присуства постулата и вредности класичног економског либерализма, а највероватније како ће касније бити истакнуто, и због Бајкићеве повезаности са крупним капиталом националсоцијалистичке Немачке.

Економски либералан аспект Хитлерових првобитних намера (или како су оне тумачене од стране југословенских аутора) се испољава и у тексту још израженијег дескриптивног карактера. Неименовани аутор описује дотадашње изјаве које је Хитлер давао на тему излечења немачке привреде. Слично као и у претходном, истиче се

²⁴⁶ Исто, 631.

²⁴⁷ „Писмо из Америке“, у: *Народно благостање*, 19. август 1933, 535.

²⁴⁸ Велимир Бајкић, „Хитлерове мере у подизању народног благостања“, у: *Народно благостање*, 10. јун 1933, 375.

²⁴⁹ Исто, 375.

одређена врста синкретизма, јер Хитлер тежи јавним радовима али и „*апелује на приватну иницијативу сваког предузетника, кућевласника и трговца*“.²⁵⁰

Описују се потенцијални проблеми извођења јавних радова, да би се на крају поново истакла интеграција два модела у покушају стварања новог привредног система, чија се потенцијална суштина описује као некапиталистичка. Неки су се фокусирали искључиво на политику јавних радова. Један текст у позитивнијем светлу описује покрет ка јачој интервенцији јер „...*држава мора за време депресије заменити приватну предузимачку иницијативу и дати импулс привреди организовањем јавних радова.*“²⁵¹ У наставку се даје детаљнији опис немачког програма, тачније начина за његово финансирање, што се пореди са америчким, док се као главна разлика испољава немачка тежња за избегавањем инфлације. Низ текстова о два најрадикалнија привредна експеримента у „*Народном Благостању*“ се завршава веома штурим чланком, где се таксативно наводе економске мере националсоцијалиста, предузете у смеру смањења незапослености.²⁵² Чланак је крајње информативно-дескриптивног карактера, тачније са тоталним одсуством било какве аналитичке димензије, што и јесте главна карактеристика текстова овог типа, као и тематике у часопису о коме је овде реч.

Одсуство критике националсоцијалистичке политичке економије, насупрот жестоких напада на Рузвелтов програм, се потенцијално може објаснити Бајкићевом опрезности као и позицијама које је заузимао као члан управних одбора водећих фирми и председник две, како наводи Бошко Мијатовић.²⁵³ Слично као и на питању аутархије, Бајкић показује прагматичнији приступ економској проблематици када је националсоцијалистички привредни програм у питању. Овде се још израженије намеће реалполитички приступ, када се има у виду супротстављени став који Бајкић

²⁵⁰ „Хитлеров привредни програм“, у: *Народно благостање*, 1933, 293.

²⁵¹ „Како Немачка финансира јавне радове“, у: *Народно благостање*, 3. март 1934, 151.

²⁵² „Хитлер иде стопама Рузвелта у сузбијању незапослености“, у: *Народно благостање*, 31. март 1934, 216.

²⁵³ Велимир Бајкић, *Изабрани списи*, (Београд: Службени гласник, 2009), 25, Мијатовић наводи како је Бајкић последњи критички настројен текст према националсоцијалистима написао 1930. године, као и то да је тон целог листа након Хитлеровог доласка на власт био „строго неутралан“. Мијатовић на више места некритички приступа Бајкићевом прагматичном делању, веома мало се зауставља на потенцијалним узроцима таквог понашања. Као када се његово „преживљавање“ више различитих режима (Други светски рат и долазак КПЈ на власт након истог) објашњава једноставно тиме да је „био вешт“, Велимир Бајкић, *Изабрани списи*, (Београд: Службени гласник, 2009), 30.

исказује о суштински истом питању у две различите државе, али се као пресудан може описати његов административно-политички положај. Иако ни овде као ни код проблема аутархије не долази до тоталног обрта (као код Белина) и Бајкић као социолиберал који се зауставља на државној помоћи сиромашнима, ниједног момента декларативно не мења радикално раније изнета убеђења, евидентна је промена тона, тачније одсуство његове критичке димензије, која је иначе карактерисала његов приступ нормативним питањима каква представљају изазови политичке економије. Као и у Белиновом случају, код Бајкића се опажа другачији третман националсоцијалистичких економских политика у периоду након 1933. године. За разлику од Белиновог радикалног расцепа са пређашњим тумачењима на линијама економског либерализма, код Бајкића је присутније занемаривање тематике, каква је била аутархизација немачке привреде под новим, националсоцијалистичким режимом. Сличност са Белиновим случајем огледа се у повезаности са немачким крупним капиталом, са којим је попутем свог загребачког колеге Бајкић био повезан. Бајкић је на практичном и теоријском плану допринео, занемарујући економско-политичку проблематику Трећег Рајха у редовима *Народног благостања*, и активно суделујућу у акционарским одборима фирми повезаних са немачким крупним капиталом, повезивању југословенске са националсоцијалистичком привредом, што и јесте била државна политика након доласка Милана Стојадиновића на власт.²⁵⁴

²⁵⁴Бајкић је био један од акционара фирме „Рударско друштво за добијање негвоздених метала“ из Берлина. Преко те компаније немачки гигант хемијске индустрије IG Farben је долазио до југословенског тржишта руда. Повезан и са англо-америчким капиталом, Бајкићева веза са немачким се показала као важан елемент његовог тумачења Велике депресије, барем када је писање у *Народном благостању* у питању. Ранка Гашић продор немачких компанија на тржишта сировина описује као један део ратног планирања Трећег Рајха, где су југословенска тржишта требала да послуже као сировинска база, Ранка Гашић, „Продор немачког капитала у београдска рударска акционарска друштва тридесетих година 20. века“, Историја 20. века, 1/2013, 20-22.

Десница и криза капитализма

Десничарски наративи о кризи капитализма у Југославији, доносе једну сличност са левичарским, Велика депресија, понекад и сама економија се схватају као појаве од спољашњег, секундарног значаја. Изразита одлика десничарских дискурса је подређеност економских феномена идејним конструктима десних идеологија. У томе предњаче националистички погледи на тржиште рада и страну радну снагу, која се перципира као угрожавајућа по „домаће“ радништво. Другу доминантну варијанту десничарских наратива, представља дискурс о свођењу економске кризе, на кризу етике и културе, овде названу морално-културни дискурс. Као трећи феномен од значаја, издвојио се случај ПРИЗАДА, пре свега због честог писања о привилегованом друштву, који су десно оријентисани аутори перципирани као економски пожељну меру.

Конципирање десничарских наратива у економској сфери, са собом доноси одређени низ концептуалних, али и теоријских проблема. Они настају у односу на појмовно одређење деснице. Појам деснице који се почео користити током Француске револуције, у 18. веку, означавао је оне који су седели са краљеве десне стране током Скупштине сталежа 1789. године.²⁵⁵ На тај начин, десница се схватала као антитеза левице, револуционарних и егалитарних стремљења, чији су припадници седели са леве стране. Са обзиром да је тематика овог рада смештена у период између два светска рата, када су се идеолошке форме левице и деснице знатно промениле и закомпликовале, фокус ће бити на томе шта се може окарактерисати као десница у економској сфери, у периоду Велике депресије.

Ако се за полазишну тачку узме да је конзервативизам идеолошка база сваке десничарске идеологије²⁵⁶, логички следи да је у економској сфери десница супротстављена левици, која је у периоду о коме је овде реч тежила углавном револуционарним решењима кризе капиталистичког система. Управо из тих разлога је

²⁵⁵ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 18.

²⁵⁶ Исто, 241, Ова тврдња у мањој мери важи за идеологије екстремне деснице, фашизам и националсоцијализам, са обзиром да у одређеним својим аспектима гравитирају ка радикалнијој модернизацији друштва, па чак и неким револуционарним мерама које представљају контрадикцију у односу на контрареволуционарне циљеве конзервативаца.

конзервативна идеологија почетком 20. века пронашла свога „савезника“ у економском либерализму, тачније либерлној теорији генерално. Претња социјализма, поготову оног револуционарног, је утицала на апропријацију одређених либералних концепата, какве представљају, индивидуалност, мотивација и слобода, где кључан моменат представља прихватање економске либералне теорије од стране десно настројених мислилаца.²⁵⁷

На тај начин, десничарска схватања економске проблематике се готово увек уобличавају у дијалектичком сукобу у односу на она левичарска, и теже прихватању либералних доктрина у тој идеолошкој конфронтацији. Један од модернијих примера, поред већ наведе апропријације са краја 19. и почетка 20. века, представља појава нове деснице крајем 70-тих година 20. века.²⁵⁸

У складу са политичким и економским кретањима међуратног света одређење деснице у економској теорији постаје још проблематичније, када се узме у обзир свеprisутна криза либералне теорије и праксе, тачније чињеница да је у датом периоду сам либерализам доживео велике промене, како је показано у претходном поглављу на примеру успона социјално-либералне идеологије.

Комплексности проблематике сведоче неки примери аутора смештених у оквиру либералних дискурса. Један од таквих представља идеолошка генеза Ива Белина, на чијем примеру је показано до које мере су либерално настројени економисти у периоду великих идеолошких и практично-политичких превирања, какав је био почетак тридесетих година двадесетог века, посустајали у либералним стајалиштима пред налетом нелиберално настројених идеја. Попут либералних интелектуалаца који су прихватили одређена економски посматрано антилиберална становишта, фузија конзервативизма и економског либерализма креира додатну конфузију у одређењу оних аутора, идеја и мишљења која би се могла конципирати као економски десне идеологије.

У ту сврху многи аутори су истицали значај концепције економског национализма, поготову значајног за период између два светска рата.²⁵⁹ Када је порекло појма у питању, већина аутора смешта идејне корене економског

²⁵⁷ Michael Freeden, *Ideologies and political theory: A conceptual approach*, (Oxford: Clarendon press, 1996), 350-359.

²⁵⁸ Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 95-104.

²⁵⁹ За различите дефиниције и схватања економског национализма видети, Sam Pryke, “*Economic nationalism: Theory, History and Prospects*” *Global policy* 3/2012, 282-283.

национализма у 19. век, најчешће се проналазе у интелектуалном раду немачког економисте Франца Листа²⁶⁰, заступника протекционистичких политика, који се супротстављао универзалности идеја школе класичне политичке економије, чиме је положио темеље за историјску школу, која ће доминирати немачким говорним подручјем све до 20. века. Сродност десних идеја, поготову оних које формирају националну идеологију са либералним идејама, капиталистичког тржишта и приватне својине, огледају се и на примеру Листа, који се идентификовао као национални либерал. Требало би поново у овом контексту истаћи, да су многи економски мислиоци са југословенског простора били образовани на немачким и аустријским универзитетима, где је доминирала историјска школа. Један од најрепрезентативнијих примера јесте управо уредник *„Народног Благостања“* Велимир Бајкић. Што не указује на нужно прихватање идеја економског национализма, већ је важније из методолошких и теоријских разлога, јер су по узору на Листа одбацивали универзалистичке појмове и математичке методе, које су практиковали „класичари“.

Сам појам економског национализма често није довољно теоријски разрађен, па би требало додатно разјаснити о чему је реч. У различитим периодима, и код различитих теоретичара и историчара, економски национализам је био другачије схватан, што је утицало на флуидност самог појма, као и на слабо и непрецизно дефинисање. Једна од дефиниција која може бити веома плодотворна за историографски рад, истиче управо историчност као нужан услов за промишљање економског национализма, који се сагледава као *„скуп пракси осмишљених да створе, појачају и заштите националне економије у контексту светских тржишта“*.²⁶¹ Економски национализам тако концептуализован, представља протекционистичко-аутархичну реакцију на међународне тржишне процесе, својствене капиталистичком привредном систему, који се виде као штетни по националну економију, па се са тиме у складу захтева њихово ограничавање са циљем заштите домаће привреде у оквирима националне државе.

Узимајући у обзир оваква одређења економског национализма, као и да је овде реч о десничарским дискурсима у ширем смислу, требало би назначити специфичност економских програма екстремне деснице. Пре свега су у питању идеологије фашизма и националсоцијализма, које су се управо обликовале између два светска рата, а чија је

²⁶⁰ Daviv Levi-Faur, *“Economic nationalism: from Friedrich List to Robert Reich”*, Review of International studies, 3/1997, 360-361.

²⁶¹ Sam Pryke, *“Economic nationalism: Theory, History and Prospects”* Global policy 3/2012, 285.

еклектичност у домену економске политике надилазила чист економски национализам. У питању је идеја корпоративизма, тачније политике брисања граница између капитала и рада зарад потчињености култу државе, једном од темељних доктрина фашистичке идеологије.²⁶² На тим примерима, економских идеја екстремне деснице, показује се десничарска апропријација, неких од левичарских идеја из економске сфере политичких идеологија, што поново указује на непостојање онога што би се назвало десничарском економском идеологијом или теоријом.

Одређени аутори сматрају да је у питању појава економског диригизма, система у коме држава преузима улогу апсолутног арбитра у дириговању привредом, све са циљем модернизовања привреде, ради националистичких, тоталитарних а понекад и експанзионистичких циљева, најбоље репрезентованих на примеру ратне привреде националсоцијалистичког режима. Иван Беренд као диригистичке режима види и оне не нужно фашистичке, који су делили одређене карактеристике са економским политикама екстремне деснице, док су остале као што су важни државни сектор, популистички системи општег благостања или јачи облици корпоративизма углавном изостајали. У ту другу групу држава убраја већину земаља Источне Европе, па и Краљевину Југославију, као једну од „краљевских“ диктатура.²⁶³

Са обзиром на вишеслојан карактер и циљеве фашистичких економских политика, оне се не могу свести на економски национализам, тачније могу садржавати елементе економског национализма, али и надилазити стремљења ка протекционизму и заштити националне привреде.

Економски национализам какав се формирао у 19. веку, дошао је до изразите превласти у периоду економске депресије из 30-тих година 20. века, поготову у аграрним државама Европе, којима је припадала и Краљевина Југославија. Истраживања економских схватања деснице, као и десничарских идеологија уопште у периоду о коме је овде реч представљају реткост, што додатно отежава уочавање феномена десничарских тумачења економске депресије. Југословеснка историографија је углавном занемаривала изучавање садржаја и формације десних идеологија међуратног периода, а када су и предузима често су рађена у оквирима марксистичке парадигме, која је десницу уопштено а поготову екстремну десницу, видела само као радикализацију крупног капитала у моментима кризе, чиме је десним идејама

²⁶² Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 240.

²⁶³ Иван Т. Беренд, *„Економска историја Европе у 20. веку“*, (Београд: Архипелаг, 2009), 112.

одузимала идентитет, што је поготову изражено у економској сфери код идеја корпоративизма и сталешке државе.²⁶⁴

Страна литература је богатија у области изучавања економског национализма Централне и Источне Европе међуратног периода. Економски национализам ових земаља се описује као антизападна визија економске самодовољности, која се огледала у тежњи ка независности од земаља са запада континента, поготово у области индустрије у аграрним државама региона, за шта су главне полуге чиниле протекционистичке политике и изолационистичке мере, чему су прибегавали редом сви режими, од војних диктатура до владавина фашистичког типа.²⁶⁵

Такође, истицан је утицај економског национализма на неинтегрисаност унутрашњег тржишта у Краљевини Југославији, поред утицаја које је то носило за политичке, међуетничке односе унутар југословенске државе, као и значај идеологије у сфери економске интеграције.²⁶⁶

„Домаће“ тржиште

Важан аспект десничарских дискурса о економској кризи у Краљевини Југославији, представљају проблеми незапослености, конзумеризма и осигурања, тачније текстови југословенске штампе посвећени решавању тих акунтих проблема југословенске привреде. Ту се запажа изразито националистичко тумачење феномена економске кризе на тржишту рада и у области понашања потрошача. Све се своди на просту рачуницу, превише стране радне снаге унутар државних граница одузима радна места домаћој радној снази, што доводи до логичног закључка да се решење незапослености, па и конзумације може једноставно остварити сузбијањем стране

²⁶⁴ Василије З. Драгосављевић, „Савремена српска историографија о југословенској десници у међуратном периоду“, Хуманизација универзитета: Тематски зборник радова, приредила Бојана Димитријевић, (Ниш: Филозофски факултет, 2013), 521.

²⁶⁵ Ivan T. Berend, „The failure of Economic Nationalism. Central and Eastern Europe Before World War II“, *Revue economique* 51/2000, 316.

²⁶⁶ Luka Miladinović, „Trade and nationalism: market integration in interwar Yugoslavia“, *European Review of Economic History*/2, 24.

радне снаге, или страних производа са домаћег тржишта. Као главно оправдање за акције које се прижељкују, у виду решења горућих економских проблема, аргументација поново полази од делања страних држава, након чега следи дијалектичко објашњење зашто је исто потребно спровести унутар сопствених граница.

Држава се оптужује за највећи либерализам у Европи, када је питању третирање страних радника. Испољавају се класични видови националистичке нетрпељивости према страном раду, који се на овом питању фузионишу са онима што се перципира као национални интерес у економској сфери, што у крајњој инстанци производи тумачење економског национализма у сфери рада. Како један од аутора текста, о новом закону о радњама објашњава *„Са гледишта економског национализма ове одлуке могу се радосно поздравити...”* Завршава се такође националистичким аргументима *„За све ове ствари ми имамо довољно домаће радне снаге те би требало даље упославање странаца потпуно спречити”*²⁶⁷ овакве, и сличне тежње поново оличавају страх од „крађе“ послова који чине националистички непожељне групације, у овом случају радници другачијег етничког порекла.

Миленко Гавриловић износи сличне аргументе, када тврди како Енглеска, Немачка и Француска воде рачуна о страниј радној снази. Да би се касније јасно определио када је питање страног рада у фокусу *„Не сме се десити, да један члан државне заједнице, који врши своје обавезе и дужности према тој заједници, гладује ако постоји неки странац, који је заузео његово место”*.²⁶⁸ Оштрије и брже мере су по Гавриловићу потребне да би се збринула домаћа радна снага, чиме је цела привреда добити на „националном карактеру“ тачније сигурности у случају нужде. Страни радници, а директори страних компанија поготово, се описују као елемент спречавања већег продирања домаће радне снаге до места запослења. То у највећој мери важи за приватну индустрију, где седе странци, јер се на тај начин *„...оне могућује стварање домаћих стручњака и тако чисто националне привреде”*.²⁶⁹ Национална привреда се перципира као врхунски економско-социјални идеал. Поред тога постоје и конспиративни елементи у тумачењу, када се истиче непроходност домаће радне снаге због страних фактора. Ту се види интервенционистичка улога државе као неопходна и

²⁶⁷ „Заштита националног рада“, у: *Привредни преглед*, 3. јануар 1932, 10.

²⁶⁸ Миленко Гавриловић, „Заштита домаће радне снаге“, у: *Народна одбрана*, 29. новембар 1931, 777.

²⁶⁹ Исто, 779.

спасоносна. Аутор је свестан проблематичности сопствених тврдњи па у егзистенцијалним потребама види оправдање „*То није шовинизам, већ само нужда. То изискују општи интереси, које треба да чува и сама привреда, јер она њима мора да служи*“.²⁷⁰ На крају се понавља већ описана аргументација, својствена за економски национализам, и заговара замена стране за домаћу радну снагу. Апелује се на све домене друштва, државу, привреду као и саму јавност да појачају „помоћ“ домаћој радној снази. Економски национализам у области рада долази до пуног изражаја у тексту „*Народне одбране*“ под паролом „*прво свој, па онда туђин*“ коју исписује Мил. М. Јанковић. Касније у тексту наступа набрајање осталих европских држава, тачније њихових националистичких политика у сфери рада, које се као и обично правдају тиме да им већина европских држава прибегава. Страни рад који треба сузбити на уштрб домаћег јесте у многим случајевима по аутора чланка, она радна снага из земаља које су непријатељске настројене према Југославији, па се и овде може уочити један конспиративни елемент који је и на другим местима приписиван страном радништву.²⁷¹

Заверенички тонови проналазе се и у другим чланцима. Један таквог карактера, који наводи безбедносне разлоге као аргументацију у прилог привредној самодовољности, проблем конципира као проблем недостатка националне свести. Проблем се види и као образовно-административне природе, због тога што у предузећима седе странци, који по неименованом аутору, сузбијају потпуно манифестовање националне свести код домаћег радништва, које треба чувати таквих страних утицаја, поготову комунизма. Испољава се слична политичка нетрпељивост као и у текстовима који се баве политикама усмереним ка раду. „*Први корак у овом погледу мора бити строга регистрација свих туђина – намештеника*“.²⁷² Тако се десничарски дискурси о проблему незапослености, допуњавају завереничким елементима према том истом страном раду, што се перципира као довољан аргумент безбедносно-националне природе, који би требао на превагне у прилог агресивнијем решавању проблематике незапослености.

Поред националистичког поимања феномена незапослености, економски национализам је у југословенској штампи био присутан у виду националистичких

²⁷⁰ Исто, 779.

²⁷¹ Мил. М. Јанковић, „Проблем запослења домаће радне снаге“, у: *Народна одбрана*, 17. јул 1932, 443-444.

²⁷² „За националну привредну независност“, у: *Народна одбрана*, 6. новембар 1932, 712.

тумачења у областима свакодневне потрошње. Схватање проблематике је готово истоветно, као и када је појава незапослености у питању. На одређеним местима се домаћи потрошачи оптужују за недостатак свести о значају привредног национализма. Економски национализам у сфери потрошње описује се као благотворна мера која смањује ефекте економске кризе. Питање се види кључно за целокупну кризу „Развијање нашег привредног национализма је питање од огромног економског и социјалног значаја“.²⁷³ Позив ка економском национализму се индивидуализује, јер свако мора личним примером да подстиче раст и развој националне свести у привредној сфери, поготову у сопственој потрошачкој активности.

Има текстова који интегришу завереничке елементе у сфери рада са облашћу потрошње. Националистичка аргументација подупире се економским аспектима, јер домаћу робу треба куповати не само зато што је домаћег порекла, него је „истог квалитета а јевтинија“. Даље се страна радна снага оптужује не само да отима радна места, профит, да су чак и „чувене књиговође“ него се многи од страних радника „...баве шпијунажом у корист нама непријатељских држава, све то у невином облику каквог предузећа“.²⁷⁴ Апелује се на све „родољубе“ да узму у обзир изнете чињенице о „проблематици“ страног рада, који домаћим радницима природно наноси велике штете. Присутни су и радикалнији позиви да се „...наша привреда очисти што више од странаца, нарочито од нежељених странаца...“ где нежељене вероватно представљају наводни шпијуни страног порекла. Нигде се не спецификује како би то југословенско друштво требало да се „очисти“ од страног рада, него се завршава позивом на проналажења систематичних решења.²⁷⁵

Суштина национализма у области потрошње огледа се у схватањима да ће се привредни проблеми, који су задесили одређено друштво, веома лако решити након што се националистички критеријуми примене у свакодневном понашању потрошача.

Домаћи привредници и потрошачи, се позивају да купују домаће „Сузбијањем увоза стране робе на нашој пијаци развила би се наша домаћа индустрија, сви радници би били упуслени, прилике би се знанто поправиле, трговине прорадиле са искључиво домаћом робом...“²⁷⁶ На овом месту се агитује за сузбијање увоза, што указује на

²⁷³ “За привредни национализам“, у: *Народна одбрана*, 1 март 1931, 138.

²⁷⁴ “Странци у нашој привреди“, у: *Привредни преглед*, 2. децембар 1934, 1.

²⁷⁵ Исто, 1.

²⁷⁶ Ђорђе П. Јеловац и Драгољуб Ј. Добричић, „Неколико мисли о данашњој привредној кризи“, у: *Привредни преглед*, 8. јул 1934, 12.

испреплетаност доктрина економског национализма, са већ поменутиим холистичким схватањем државе, друштва и економског система, где економија улази у сферу просперитета и развоја након што се тржишни механизми и процеси укалупе у националистичку визију друштва.

Оваква поимања националног у сферама рада и потрошње, могла би се додатно објаснити концептом другости, који за национализам представља важно одређење. Сам национализам, као идеолошка конструкција некада бива тумачен као субјективно идентитетско самоодређење које се не формира увек у унутрашњем односу сопствених чланова, него и према спољашњем „другом“, ка ономе што културна заједница изнутра не представља.²⁷⁷ У том смислу, десничарски настројени текстови југословенске штампе, перципирају елементе страног рада као фактор другости који представља наводну претњу по егзистенцију чланова заједнице, која се са друге стране оличава у етничком идентитету „другости“ страних радника.

Етика и капитализам

Важну струју унутар десничарског дискурса чини поимање, тачније свођење економске кризе на кирзу морала, културе, некад и саме цивилизације. Такве врсте десничарских дискурса деле важну карактеристику са левичарским. Као марксистичко-лењинистички и социјалистички наративи о кризи, ни морално-културна тумачења не признају аутономију економске кризе, па ни саме економије као дисциплине, него се манифестације економске кризе схватају као површински талог дубље кризе, која је у десничарском случају морално-културног карактера. Тај поддискурс десничарских тумачења био је карактеристичан за европску мисао о друштву и култури међуратног периода, у великој мери подстакнут новијим стремљењима у филозофији, уметности и последицама које је донео Први светски рат. Главне карактеристике тог моралног наратива биле су супротстављеност романтичарских идеала идејама просветитељства, пре свега индивидуализму и тако схваћеној слободи, поготову материјалистички устројеној филозофији, једнакости и прогресу заснованом на разуму.

²⁷⁷ Anna Triandafyllidou, "National identity and the 'other'", *Ethnic and Racial studies*, 21:4/1998, 593-594.

Насупрот идејама чија генеза почиње са просветитељством, националисти међуратног периода заговарају романитарске идеале, идеалистичко поимање стварности (углавном хришћанско) а на самом врху стоји идеал националног јединства и духа, чему преостале просветитељске идеје са којима је у сукобу, не дозвољавају да дође до пуног изражаја. Тачније врхунско отелотворење напретка и националног самоостварења се из те визуре сузбија.²⁷⁸ За један од главних европских центара, из кога су такве идеје романтичног национализма потекле, узима се немачко говорно подручје са краја 18. и почетка 19. века. У питању су релативистичке идеје историцистичких последица, које је један од највећих историчара идеја Исаија Берлин назвао контра-реформацијом, а за њеног највећег интелектуалног представника истакао Јохана Готфрида фон Хердера.²⁷⁹ Кључан концепт у хердеровски, идеалистички усмереном контрапросветитељству је појам *volksgeist*²⁸⁰, који означава релативистички осмишљен дух народа, који је за сваки народ другачији, што га ставља у контрадикцију са универзалистичким идејама просветитеља, које су десничарски настројени аутори тежили да одбаце. Оваквим идејама прожети су одређени текстови југословенске штампе, који из конзервативног и националистичког угла проматрају економску кризу. Иако хердеровске или контрапросветитељске идеје нису често експлицитно наглашене, њихов релативистички утицај је очевидан када се садржај морализаторских текстова смести у њихов идеолошко-интелектуални контекст.

Такав случај представља и текст Ђорђа Перића, објављен у „*Идејама*“ 1934. године. У њему се на почетку поставља питање кретања европске политике али и саме цивилизације, са обзиром да се интелектуалне доктрине грађанске али и левичарске европске традиције виде као неостварене и превазиђене, након чега се поставља питање карактеристично за морална тумачења кризе, „*Да ли иступање појединих народа из европске духовне и моралне заједнице не значи и крај европске цивилизације?*“²⁸¹ Питање сажима морална тумачења економске, али и било које друге кризе, суштина таквог уобличавања се налази у моралном пропадању, удаљавању и одступању од етичких узора који се конципирају као правоверни, што углавном бивају дух појединачних народа и религијски идентитет. Закључак чланка сажима пар

²⁷⁸ Марвин Пери, „*Интелектуална историја Европе*“, (Београд: Клио, 2000), 478-481.

²⁷⁹ Isaiah Berlin, „*Against the Current – essays in the history of ideas*“, The Counter-Enlightenment, edited by Henry Hardy, (New York: The Viking Press, 1980), 10-13.

²⁸⁰ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике, 2005), 176.

²⁸¹ Ђорђе Перић, „Морално јединство Европе“, у: *Идеје*, 10. септембар, 1934.

радикално десних идеја, као што су социјалдарвинизам, сталешко брисање класних разлика и контрола ширих друштвених слојева, са економским пројектом самодовољности, а то се све уобличава у једно нациоанл-расно такмичење:

*„Вал нових национализама са својим аутаркијским тежњама, са хармонизирањем сталешких супротности и дисциплинирањем маса, није ништа друго него најновија форма вечите утакмице међу народима и расама“.*²⁸²

Могу се опазити и одређени аспекти екстремно десне концепције, социјалдарвинистичке филозофије историје, узимајући у обзир да се целокупна историја човечанства тумачи као вечни сукоб различитих народа и раса, тачније национално-расни сукоб се види као кључни покретач историјских кретања. Биолошка борба као неминовни „закон“ историјског прогреса, чини једну од главних карактеристика екстремне деснице међуратног периода.²⁸³ Перић завршава текст одобравањем таквог гледишта на кризу, када тврди да „...се само кроз такву утакмицу могу створити нова општа мерила духовних и материјалних вредности“²⁸⁴ и на тај начин истиче социјалдарвинистичу борбу међу народима као главни покретач историјског развоја.

Многи десно оријентисани аутори су били мање радикални од Перића, по томе што су били даљи од прихватања и истицања социјалдарвинистичке теорије историје, и своја су тумачења обликовали кроз умеренији, конзервативнији дискурс. Суштину таквих моралних дискурса о кризи, укратко сажима један од најцењенијих писаца српске књижевности, Милош Црњански, када описује како „...је јасно да није велики наред у економским односима него још већи у психи и главама“, и како је на проблеме душе и идеја, како их он назива, потрошено много мање пажње него на економска питања.²⁸⁵ То чини парадигматичан поглед на кризу заступника „моралних“ тумачења, јер се проблем конципира као непостојећи, лажан или занемаран, док се дубља морално-културна криза запоставља зарад материјалистичких перокупација, мисли заснованих на претераном рационализму. Слична запажања се могу пронаћи у тексту „Народне одбране“, о повезаности економије и етике, где сам наслов прејудуцира

²⁸² Исто

²⁸³ Марвин Пери, „Интелектуална историја Европе“, (Београд:Клио,2000),483, Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, (Београд: Завод за уџбенике,2005), 230-232.

²⁸⁴ Ђорђе Перић, „Морално јединство Европе“, у: *Идеје*, 10. септембар, 1934.

²⁸⁵ Милош Црњански, „Идеје“, у: *Идеје*, 6. октобар 1934, Црњански је заузимао положај главног уредника Идеја.

тумачење које ће уследити. У чланку се расутићи материјализам сагледава као проблематичан за данашње стање човека и света. Материјализам је проблематичан, зато што удаљава човека од идеала божје правде, а узроци светске економске кризе виде се у „...моралној кризи савременог човечанства“.²⁸⁶

Опет се испољава морално-културна интерпретација кризе, особена десним тумачењима, која у потпуности занемарује економски ниво друштвене стварности и сву економску проблематику, због својих материјалистичких основа, своди на морална и етичка питања.

Таква виђења најбоље сумира завршна реченица *„Етика и економија поклапају се, јер светом влада један те исти закон коме човек придаје разне видове, а чији је законодавац Бог“*²⁸⁷ која испољава идеалистички, религијски карактер моралних тумачења, који је својствен већини текстова таквог усмерења.

Религијски аспект је од великог значаја за десничарско морализовање економске кризе, где се економски фактори занемарују јер се иза економске кризе „...крију дубока, социална и морална превирања чији је она само видљиви изражај“²⁸⁸. Сама цивилизација (вероватно се мисли на европску цивилизацију) се види као улог који је на тапету овом дубоком, моралном кризом. Решења кризе која предлажу капиталисти и марксисти се одбацују, јер су описана као нереална, и заговара се нешто налик трећем путу, окретање национализму. Обе верзије потенцијалног решења се одбацују, због њиховог материјалистичког филозофског изворишта, где опет долази до изражаја идеалистички карактер моралних наратива. Такође се критикује њихово утемељење у рационализму, које се критикује јер човек није у потпуности рационално биће, већ има своју другу реалност, „невидљиву“, чиме се постулира једна идеалистичка критика економских доктрина утемељених на материјалистичком поимању света. Излаз се види у хердеровски схваћеном националном „духу“ путем којег се достиже врхунски циљ, тачније веза са „Сведухом“. Материјалистичке економске концепције се одбацују, поред тога и зато што постављају погрешна питања. Јер једино легитимно питање за заступнике морално-културног дискурса, јесте не која економска политика највише одговара датом проблему, већ шта је прикладно духу дотичног народа. На тај начин се исказује парадигматска различитост у односу на оне на материјализму утемељене

²⁸⁶ „Економија и етика“, у: *Народна одбрана*, 30. август 1931, 561.

²⁸⁷ Исто, 562.

²⁸⁸ „Капитализам, марксизам, национализам“, у: *Народна одбрана*, 6. децембар 1931., 785.

доктрине. На крају се појам једнакости описује као нереалан и немогућ, и захтева да се на место левичарских захтева за материјалном једнакошћи успостави „једнакост у могућностима“²⁸⁹, једна у ствари либерална доктрина, чиме се поново исказује идеолошко преузимање либералних идеја са десне стране политичког спектра у међуратном периоду европске историје.

У оквирима морално-културног дискурса десничарских тумачења економске кризе, опажа се једна скупина интерпретација, која полази са основне идеалистичке, контра-просветитељске позиције, али суштину проблематике види у односу град-село. Александар Громбах износи такво виђење, након за морално-културни дискурс класичне елаборације економске кризе, као површинског феномена, тачније на две кризе различитих својстава и важности. Прву економску, где је сав фокус на привредним проблемима, и другу која је дубља, културну кризу а она се по аутору испољава у свим гранама људског живота, па и у економској. У фокусу анализе је однос села и града. Традиционалистичка виђења села се супротстављају модерном граду који се види као амалгам материјалистички усвојених вредности, начина живота и идеологије. Агитује се за помагање селу, као и за помоћ сеоском становништву. И овде се решење кризе види као морално-културно, „*Преображење културе на начелима моралне праведности – то је излаз из данашње кризе, а напред приказана неједнакост града и села – то је једна од највећих неправедности, против којих се мора у првом реду повести одлучна борба*“.²⁹⁰ Тако се неједнакост града и села тумачи као слика тадашње кризе, морално село које оличава прави хердеровски дух народа је супротстављено граду, са његовим индивидуалистичким и материјалистичким схватањима света, која су штета по село, а самим тиме и по нуклеус националног карактера и идентитета.

Истоветно, морално и хришћанско тумачење аграрне кризе, осликава свештеник под именом Драгослав Величковић. Село се поставља као основ привредне делатности у Краљевини Југославији, и захтева се његово „лечење“, као спас за целопуну кризу. Аграрна криза као главни аспект економске кризе, може се решити једино моралном интервенцијом „...*економски спас нашег села лежи у моралном препороду његовом*“.²⁹¹ Ти проблеми су нераскидиви јер је „*Лечити село од економске кризе, а не лечити га*

²⁸⁹ Исто, 786.

²⁹⁰ Александар Громбах, „О излазку из кризе II“, у: *Народна одбрана*, 10. април 1932, 238.

²⁹¹ Драгослав Величковић, „Како спасити село економске кризе“, у: *Народна одбрана*, 9. фебруар 1930, 86.

*првенствено од моралне кризе, немогуће је*²⁹² чиме се економска криза, као и толико пута у приложеном морално-културном наративу жели свести на етичка разматрања. Морал се види као предуслов за настанак рационалне економије, која се са друге стране формулише као рационална штедња. Са мање истицања отпора материјалистичким идеологијама и теоријама, поново се формулише однос град-село, као идеолошко-интелектуални однос материјализам-идеализам, где први појам носи негативну конотацију насупрот позитивне, коју у себи садржи национално „здро“ село.

Случај Призад

Осмишљавање, и касније оснивање Привилегованог акционарског друштва, представљало је само један од израза, као и тежњи ка већој привредној изолацији и самодовољности, које су карактерисале социо-економски садржај десничарских дискурса о кризи током међуратног периода. Реч је о појави која је карактерисала готово сва европска друштва тога периода, поготову она аграрног карактера. Тенденција ка протекционизму је представљала њихов одговор на кризу либералног економског поретка.²⁹³ Са кризом либералног поретка у сферама економије и политике, ширио се талас изолационистичких стремљења, каква су између осталих пригрлили многи десно оријентисани аутори. Са тим у виду оснивање ПРИЗАДА се види као први корак ка контроли извоза, која би требала да обезбеди просперитет у оквирима националне државе. Такве тежње су правдане перцепцијом неминовности сукоба индустријских, у већини случајева западних држава, са аграрним, углавном источноевропским државама.

Један текст из „*Привредног прегледа*“ сумира такве погледе на тржишне односе са почетка економске депресије у Европи. Перципирану себичност датих држава, аутор користи као аргумент за интензивније мере националистичког карактера у економској

²⁹² Исто, 86.

²⁹³ Ivan T. Berend, “The failure of Economic Nationalism. Central and Eastern Europe Before World War II”, *Revue economique* 51/2000, 317.

сфери, са обзиром да се наводи како су политике индустријских земаља уперене против земаља аграрне привреде. Проналазе се националистичке формулације, уз сагледавања економске проблематике кроз десничарску визуру, када се „отварање врата“ у међусобним односима са југословенске стране описује као карактерна „одлика једног чисто пастирског и земољрадничког народа, чија доброћудност тежи да и од непријатеља начини себи пријатеља“.

Сматра се да пољопривредне државе „*просто морају прибећи обезбеђивању годишњег увоза*“.²⁹⁴ На крају се пледира за споразум пољопривредних држава, које би на тај начин обезбедиле своје интересе, који су угрожени са запада континента. Наводи се и говор министра Маринковића о потреби уговора, у овом случају са Румунијом, и закључује цели чланак са пасусом: „*Индустријске земље морају бити начисто стиме, да се пољопривредне земље не могу подати њихову зеленашењу, и да њихов животни интерес их гони да траже обезбеђење увоза својих производа за увоз иностраних производа из уговорних земаља*“.²⁹⁵

У прилог тако уређене привреде, користи се сопствено економско и политичко стање, које се поима као угрожено споља, јер се сопствена ситуација увек проматра као реакција на делање других земаља које теже да наметну економску хегемонију југословенској привреди. Наводе се и примери других земаља, Швајцарске, Пољске, Чехословачке итд. Истиче се како су економски јаче државе прибегле мерама економског национализма тачније протекционизма. Док се Југославија описује као једна од ретких земаља, која је остала привржена либералној економији и слободној трговини, иако она сама трпи штету од аутархичних политика осталих држава. Са тиме у складу, наводе се структурни разлози потребе ограничења увоза и фокусирања на „*домаћу радиност*“.²⁹⁶ Из наведеног се изводи националистички обојен закључак за потребом „...*да чинимо све напоре да с једне стране повећамо вредност нашег извоза...а да с друге стране смањимо увоз готове робе*“. Тако се као једна од темељних идеја економског национализма истиче његов неомеркантистички аспект, где контрола увоза и потенцирање извоза имају централну улогу. Национализам у економији се види као неминовна околност „*Намеће нам се стога потреба да по примеру других држава одмах приступимо регулисању нашег увоза, како би у већој*

²⁹⁴ „Нови правци у царинској политици“, у: *Привредни преглед*, 13. јул 1930, 1.

²⁹⁵ Исто, 1.

²⁹⁶ Ц.Гргорић, „Присупимо регулисању увоза“, у: *Привредни преглед*, 27. март 1932, 3.

*мери трошили домаће производе... и како би наш увоз резервисали оним државама које од нас купују“.*²⁹⁷

Економски националисти слободну трговину посматрају као недостижан идеал у тренутним политичким околностима, где се мисли на слом капиталистичког поретка под налетом економске депресије, због чега би се требало одредити за постулате економског национализма. Испољава се један од главних аргумената угрожености аграрних држава, које се морају штити од индустријских да не би пропале, што се опет оправдава тиме да то чине и саме индустријске државе.

Тако се један чланак завршава са позивом ка националистичком уређењу државне економске политике *„Преоријентација привреде, прилагођавање исте промењеним приликама, које су настале не услед неразумног шовинизма влада, него услед природне жеље нових народа да сами прерађују и експлоатишу своје сировине, јесте најважнији задатак привредне политике данашњице“.*²⁹⁸

Таква идејна клима, када су политичке и економске идеје у питању, била је идеолошка база, на чијем основу је установљен ПРИЗАД. Привилеговано акционарско друштво је представљало једну од првобитних интервенционистичких мера²⁹⁹, коју је влада Краљевине Југославије предузела ради ублажавања последица економске депресије, као и хроничне аграрне кризе која је мучила југословенско пољопривредно тржиште, која представља изразити пример економског национализма. Етатизација тржишта пољопривредних производа се оправдава као мера потребна ради заштите националних интереса на међународном тржишту.

Једну такву одбрану ПРИЗАДА износи чланак из *„Привредног прегледа“* под насловом *„Нова извозна организација шта се очекује од привилегованог извозног друштва“*, који је изашао недуго након оснивања самог ПРИЗАДА. У њему се истичу потребе ограничења домаћег извоза, што се правда жељом да се заштите домаћи произвођачи. Акценат се ставља на угроженост произвођача аграрних производа у аграрним државама, код којих је извоз хране један од главних трговинских фактора, што интервенцију у овој области чини природном. Један од главних аргумената за оснивање и рад предузећа је управо националистичке природе и он се по правилу манифестује у свим облицима привредног или економског национализма, а то је тежња

²⁹⁷ Исто, 3.

²⁹⁸ Л.Таубер, “Да ли су основане наде на враћање слободној међународној трговини“, у: *Привредни преглед*, 14. октобар 1934,3.

²⁹⁹ Мари-Жанин Чалић, *„Социјална историја Србије 1815-1941“*, (Београд: Клио, 2004), 335.

да се реагује на оно што други, у овом случају моћније, индустријске државе, већ практикују. На тај начин се ПРИЗАД види као једино решење националног спаса, који бива угрожен са свих страна мерама околних и индустријализованих држава.³⁰⁰ Оснивање ПРИЗАДА је веома оптимистички оцењено у текстовима „Привредног прегледа“, процењивало се да је у питању далекосежна мера за опоравак југословенских економских прилика и у похвалном светлу описивале акције тадашње владе.

У том духу текст о закону за оснивање ПРИЗАДА износи веома илустративно гледиште када се монарх Александар Карађорђевић похвално описује као „велики љубитељ пољопривреде и привредног рада уопште“ тачније његов потез оснивања друштва се сагледава као одлучујући „дао је свој потпис на један закон који даје основу за препорођај пољопривредне производње, путем уређивања и усавршавања извоза“.³⁰¹ Привилеговано друштво се схвата као велики корак у превазилажењу кризе и хвале се потези министра Јураја Деметровића.

Готово идентично тумачење оснивања ПРИЗАДА даје и гласило, истоменог назива, десничарски профилисане организације Народна одбрана.³⁰² Чланак се започиње аргументацијом у прилог оснивања ПРИЗАДА, наводе се истоветни аргументи да је због немогућности југословенског пољопривредног извоза да досегне страна тржишта потребно оформити једну такву привредну организацију, која би штитила националне интересе. Одлази се и корак даље од „Привредног прегледа“ па се потенцијално оснивање ПРИЗАДА оцењује као инаугурација новог доба за југословенску економију.

³⁰⁰ „Нова извозна организација – шта се очекује од привилегованог извозног друштва“, у: *Привредни преглед*, 13. април 1930, 1.

³⁰¹ „Закон о ванредном кредиту за организацију извоза земаљских производа“, у: *Привредни преглед*, 20. април 1930, 1.

³⁰² Реч је о националистичкој организацији основаној за време Анексионе кризе, чије је деловање било усмерено ка прикупљању добровољаца, за оне сукобе који су се видели као ослобођење и уједињење српског етничког простора. Након 1926. године у оквирима југословенске државе рад организације је углавном просветно-културног карактера, а идентитетски профил интегрално-југословенског усмерења, Љубодраг Димић, „Културна политика Краљевине Југославије I“, (Београд: Стубови културе, 1996), 465-469, аутор није посветио превелику пажњу економским програмима организације, сем истицања како се бавила проблемима аграрне привреде, са друге стране, на основу анализе текстова „Народне одбране“ уочена је јасна профилисаност у смеру економског национализма, код готово свих питања економске политике и привредне проблематике уопште.

Аграрна криза у свету се дефинише као „борба за пијаце“ а оснивање привилегованог друштва се процењује као благотворно за решење тог питања. Друга добит се види у појави земљорадничког задругарства. Као код осталих конзервативнијих схватања економске проблематике, стварима се приступа искључиво холистички, па се тако циљ привилегованог друштва сагледава као „...општа добит свих који суделују у том послу“.

На делу је холистичко поимање друшвене заједнице, као јединства грађана исте националности, који се морају сјединити по том основу ради заштите онога што се перципира као национални интерес. Истиче се потенцијална хармоничност између произвођача и привилегованог друштва. Управо се положај произвођача истиче као проблематичан за „индивидуалистичку трговину“ чиме аутор описује либералну економску политику, а на том месту се види ПРИЗАД као спасоносни механизам који може да изврши хармонизацију сукобљених интереса, произвођача и посредника из друштва.³⁰³ На тај начин се оснивање привилегованих друштава за извоз види као једна врста националистичког усмеравања и координисања спољног, међународног тржишта, што представља суштину политика економског национализма. Позитивне оцене друштва се настављају у текстовима „Привредног прегледа“. Поводом годишњице рада друштва износе се статистички подаци биланса његовог рада, и оцењује да је „створена нормална свакодневна житна извозна пијаца, какве никад дотле нисмо имали...“, истиче се престиж друштва у иностранству „Све је то допринело да закључци Привилегованог друштва добију и у иностранству прворазредни глас...“. Аргументује се како је друштво отклонило супротстављености иманентне домаћем извознику и страном тржишту „То међусобно неповерење домаћег извозника и страног купца отклања Привилеговано друштво својом интервенцијом...“³⁰⁴ Поново се истиче хармонизацијски утицај које организација има по друштво у целини, чиме се понавља један од економских идеала десничарског поимања друштва и економије као органске

³⁰³ Миленко Гавриловић, „Друштво за извоз пољопривредних производа“, у: *Народна одбрана*, 25. мај 1930, 328, економиста теоријски смештен у оквире економског либерализма, који је у кризним годинама заменио, барем када је економска политика у питању, економским национализмом. Што је промена у складу са националистичким политичким опредељењем, које се огледало на примеру националног питања Војводине, Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 823.

³⁰⁴ „О годишњици Привилегованог друштва за извоз“, у: *Привредни преглед*, 25. октобар 1931, 1.

целине која тежи стабилности. Такво поимање ПРИЗАДА бива у складу са дискурском о питању регулације увоза који се може уочити на страницама *„Привредног прегледа“*.

Закључак

Велика депресија, као највећа економска криза коју је капиталистички систем проживео, страховито је погодила Краљевину Југославију. Држава која је већ била уздрмана константим економским, политичким и институционалним нестабилностима, током тридесетих, година двадесетог века, доживљава тотални економски слом.

Оно што је истраживање, спроведено у овом раду показало, јесте да су идејне дискусије, предлози и тумачења Велике депресије, са најразлицитијих идеолошких позиција, била итекако присутна и жива у југословенској штампи. Показало се да су интелектуални слојеви југословенске државе, од новинара, преко јавних интелектуалаца, све до академских економиста, били заинтересовани да одгонетну узроке највећег потреса светске економске историје. По томе, као и по идеолошком саставу својих тумачења, идејних концепција и предлаганих решења, југословенски аутори нису били изоловани од својих колега из преосталих европских држава.

Такви утицаји су се најлакше оцртавали на примеру левичарских дискурса. Унутар левичарских тумачења јасно су се од почетка искристалисале две дискурзивне струје, комунистичка и социјалистичка/социјалдемократска. Обе изнете у партијским гласилима „*Пролетеру*“ и „*Радничким новинама*“ пресликавале су своје идеолошке узор из иностранства, а то су у највећој мери теоретичари марксизма-лењинизма у комунистичком случају, док се код социјалиста проналазе и утицају асутромакрсизма, као и „еволуционистичке“ идеје демократске успоставе социјализма. Партијске новине у ствари пресликавају политичко-идеолошку поделу, тачније распад југословенског левичарског покрета, који је сам на крају производ распада Друге интернационале, током Првог светског рата. Комунистички дискурс о економској депресији испољава све аспекте идеологије марксизма-лењинизма. Кроз визуру историјског материјализма, на његовим основама схваћеној класној борби, као покретачу историјске промене, тумачи се сваки аспект кризе капитализма. Економска криза практично нема аутономију у оквиру комунистичког наратива, већ представља само манифестацију цикличних криза, које по марксистичкој теорији чине суштину контрадикторности капиталистичког система. На тај начин, потенцијална решења кризе се виде као искључиво револуционарна. Присутан је ратни поддискурс, који је усмерен на оно

што се перципира као имепријалистички рат, капиталистичких држава уперен према првој земљи социјализма, Совјетском Савезу.

У складу са идеолошким садржајем свако позивање на стране моделе, када је економска криза у питању, се завршава на истицању непостојања кризе у Совјетском Савезу. Социјалистички наратив, са друге стране, истиче демократски усмерен пут ка социјализму, што и чини главни део сукоба са комунистима на идејном плану, због чега у многим текстовима комунистичког усмерења бивају окарактерисани као „социјал-фашисти“. Социјалистички дискурс је мање монолитан од комунистичког, док оба наратива садрже недостатак потписаних текстова, што умањује могућност долажења до детаљнијих информација о појединим југословенским ауторима.

Либерални наративи о кризи доносе много мање униформних и истоветних тумачења. Код анализирања либералних тумачења, такође су уочене две дискурзивне струје. Прву представљају струје класичног економског либерализма, док је друга у оквиру социјалног или новог либерализма. На основу текстова из два, идејно веома богата часописа, *„Народног благостања“* и *„Нове Европе“* као два главна аутора либералних тумачења профилисали су се Велимир Бајкић и Иво Белин.

Либерална тумачења доносе поприлично конфузну слику узрока кризе. Многи аутори су се слагали око поједине скупине феномена одговорних за избијање Велике депресије, али готово да није постојао шири консензус када су пар главних узрока, или онај најважнији у питању. Класичан економски либерализам, имао је велико упориште код многих аутора југословенске економске струке, док је социјални био мање присутан, али код најзначајнијег аутора Велимира Бајкића он је био профилисан као социолиберализам, историјске, немачке школе. Присутна су противљења нелиберлним економским политикама, државном интервенционизму, картелисању у индустрији и аутархичним стремљењима. Постоје и колебања многих либералних аутора, што је са обзиром на кризу либералне идеологије и теорије, представљало феномен глобалних размера. Управо је Велика депресија највише погодила либерлани систем вредности, поготову економских, што се одразило и на југословенским просторима. Поред угрожености либерализма, који свакако није био дубоко укоренjen у друштву Краљевине Југославије, неки од најважнијих аутора су, из одређених политичких и економских интереса, тачније повезаности са крупним капиталом из Краљевине Југославије, а поготову из иностранства, радикално мењали своја пређашња убеђења, или занемаривали одређене теме у својим анализама депресије. У питању је Белинов радикални обрт, са позиција економског либерализма, на потпуно прихватање

аутархичних тенденција, за шта се показало да је кључан фактор била повезаност Белина са капиталом националсоцијалистичке Немачке. Повезаност са компанијама из исте државе није натерала Бајкића на толико радикалну промену, али је у својим текстовима након доласка националсоцијалиста на власт, престао да пише аналитичке текстове о немачкој привреди, а поготову је изостајала њему својствена нормативна процена различитих економских политика. Такође је наступило тотално одсуство писања о политичкој тематици са страница *„Народног благостања“*, након доласка Адолфа Хитлера на чело немачке државе. Промена обојце аутора је политички усклађена са променом која је у Краљевини Југославији наступила након доласка на власт Милана Стојадиновића, која залази изван хронолошких оквира овог рада, због чега је изостављена из тумачења идеолошких дискурса.

Десничарски дискурси конципирани су на основу чланака из *„Привредног прегледа“*, *„Народне одбране“* и два текста из *„Идеја“*. Десничарска тумачења су испуњена формулацијама економског национализма, тежњама ка протекционистичким политикама, у сврху заштите домаће привреде. У питању су тенденције и концепције какве су биле опште место, реакција на последице Велике депресије, поготову у Источној и Централној Европи. Националистичка тумачења су се проналазила у сферама потрошње, поготову у области рада, где су присутна тумачења испуњена нетрпељивошћу према страном радном снази, која су исказана на неким местима кроз конспиративно виђено питање незапослености.

Посебну врсту десничарских наратива о кризи, представља морално-културни дискурс. Реч је о тумачењима која су економску депресију, у свету и Краљевини Југославији, сводила на питања морала, културе а понекад и целе цивилизације, где се мислило превасходно на европску цивилизацију. Уочени су утицаји немачког романтичарског национализма, испуњеног идеалистичким, хердеровским концепцијама националног „духа“. Економска криза је у том кључу тумачена као површинска појава, много дубље кризе морала, која би се могла решити повратком на романтичарске идеале националног идентитета, који се види као интегрисан са православним видом хришћанства (већина аутора десничарских дискурса, до којих се дошло у овом раду, су српског етничког порекла). Код десничарских наратива постојала је потешкоћа присутна као и код истраживања левице, многи аутори су готово непознати, док су многи текстови непотписани, што је све утицало на мање биографских података него у случају либералног дискурса.

Финална слика тумачњеа кризе светског капитализма, са страница југословенске штампе поприма многоструки карактер. Сем на примеру левичарских наратива, перостала два су испуњена са више струја унутар главног идеолошког погледа на свет, понекад контрадикторни, на неким местима јасно сукобљени међусобно.

Списак извора и литературе

Извори:

Идеје
Народно благостање
Нова Европа
Народна одбрана
Пролетер
Привредни преглед
Радничке новине

Литература

Алексић, Весна, *Сједињене Америчке Државе и светска економска криза 1929-1939*, Београд, Стубови културе, 2011.

Алексић, Весна, „*Андреј Митровић о важности изучавања економске историје*“, Годишњак за друштвену историју, 2013/2.

Arthur O. Lovejoy, „*The great chain of being*“, Harvard, Harvard university press, 1933.

Благојевић, Обрен, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, Београд, Српска академија наука и уметности, 1980.

Бајкић, Велимир, *Изабрани списи*, Београд, Службени гласник, 2009

Беренд, Иван, *Економска историја Европе у 20. веку*, Београд, Архипелаг, 2009.

Berend, Ivan. *The failure of Economic Nationalism, Central and Eastern Europe Before World War II*, Revue économique 51/2000

Broadbery, Stephen, H.O'Rourke, Kevin, *The Cambridge economic history of modern Europe, volume: 1870 to present*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Винавер, Вук. *Светска економска криза у подунављу и немачки продор 1929-1934*, Београд, Институт за савремену историју, 1987

Весна Матовић и Марко Недић, *Нова Европа 1920-1941*, Београд, Институт за књижевност и уметност, 2010.

Глигоријевић, Бранислав, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд, Институт за савремену историју, 1979.

Гашић, Ранка, *Продор немачког капитала у београдска рударска акционарска друштва тридесетих година 20. века*, Историја 20. века, 1/2013.

Димић, Љубодраг и други, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд, Удружење за друштвену историју, 2005.

Димић, Љубодраг *Културна политика Краљевине Југославије I*, Београд, Стубови културе, 1996.

Драгосављевић, Василије З, *Савремена српска историографија о југословенској десници у међуратном периоду*, Хуманизација универзитета, Тематски зборник радова, приредила Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет, 2013.

Ђуровић, Смиљана, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941*, Београд, Институт за савремену историју, 1986.

edited by Balderston, Theo , *The world economy and national economies in interwar slump*, New York, Palgrave Macmillan, 2003.

Јакшић, Миомир, *„економска политика класичне школе“*, Економски речник, Београд, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, 2006.

Јакшић, Миомир и Пејић Лазар, *Развој економске мисли*, Београд, Економски факултет, 2001.

Колаковски, Лешек, *Главни токови марксизма II*, Београд, Београдски издавачко-графички завод, 1983.

- Keynes, John Maynard., *Esseys in Persuasion*, New York: W.W. Norton&Company, 1963.
- Levi-Faur, Daviv. *Economic nationalism: from Friedrich List to Robert Reich*, Review of International studies, 3/1997.
- Miladinović, Luka. *Trade and nationalism: market integration in interwar Yugoslavia*, European Review of Economic History/2019.
- MecElavine, Robert, *Enciclopedya of the Great depression I*, New York, 2004.
- MecElavine, Robert, *Enciclopedya of the Great depression II*, New York, 2004.
- MecElavine, Robert, *The Great Depression: America 1929-1941*, New York: Three Rivers Press, 1984.
- Маркс, Карл, Енгелс, Фридрих, *Комунистички манифест*, Београд, Библиотека марксизма-лењинизма, 1945.
- Мијо Марковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб, Накладни завод Хрватске, 1950.
- Overy, R. J. “*The nazy economic recovery 1932-1938*”, Cambridge, Cambridge university press, 2012.
- Петрановић, Бранко, *Историја Југославије 1918-1988 књига I*, Београд, Нолит, 1988.
- Пери, Марвин, *Интелектуална историја Европе*, Београд, Клио, 2000.
- Pryke, Sam, *Economic nationalism: Theory, History and Prospects*, Global policy 3/2012.
- Richard Whatmore, „*What is intellectual history*”, Chambride, Polity, 2015.
- Сандму, Агнар., *Историја економских идеја*, Београд, Службени гласник, 2013..
- Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918 – 1941 године*, Београд, Висока школа политичких наука, 1961.
- Schumpeter, Joseph A, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Routledge, 2003.

Sloman, Peter *The liberal party and the economy, 1929-1964*, Oxford, Oxford university press, 2015

Triandafyllidou, Anna, *National identity and the 'other'*, Ethnic and Racial studies, 21:4/1998.

Фергусон, Нил, *Успон новца- Финансијска историја света*, Београд, Плато, 2010.

Freedon, Michael, *Ideologies and political theory: A conceptual approach*, Oxford, Clarendon press, 1996.

Хобсбом, Ерик, *Доба екстрема Историја кратког дватесетог века 1914-1991*, Београд, Дерета, 2002.

Хејвуд, Ендру, *Политичке идеологије*, Београд, Завод за уџбенике, 2005.

Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*. Београд, Клио, 2004.

Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*. Београд, Клио, 2013.

Quentin Skinner, "Meaning and understanding in the history of ideas", History and theory 8/1969.

Wall, Steven, *The Cambridge companion to liberalism*, Cambridge, Cambridge university press, 2015.

Интернет странице

Keynes, John Maynard, *The economic consequences of the peace* Macmillan & Co, 1920 - <https://archive.org/stream/economicconsequence00keynuoft#page/n3/mode/2up>

Хрватска енциклопедија - <http://www.enciklopedija.hr/>